Problemi sjevernog Jadrana 8 (2003), str. 117-182

UDK 070(450):94(497.57/.58)"19"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20. 06. 2001.
Prihvaćeno za tisak: 04. 11. 2003.

JADRANSKO PITANJE U TALIJANSKOJ POLITIČKOJ I ZNANSTVENOJ PUBLICISTICI

Ivan Pederin
Filozofski fakultet u Zadru

Italiji je Londonskim ugovorom 1915. obećana Istra s Trstom i Dalmacija što je došlo u pitanje na Konferenciji mira u Parizu jer se s tim nije slagao američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson. Tako je nastalo jadransko pitanje, pa se u Italiji pojavilo mnogo knjiga posvećenih tom pitanju. Militaristički krugovi uz koje su stajali veleindustrijalci i nacionalisti opravdavali su zahtjev za Dalmacijom i Istrom tako što su isticali da su te pokrajine od velike strateške važnosti te da je iz njih moguće ugroziti Italiju. Bilo je to mišljenje sukladno prilikama u Europi u kojoj je svaka nacija nastojala oteti susjedu neku pokrajinu pa se tako svak u Europi bojao svakoga. Pisci koji su zastupali ovo mišljenje isticali su osim toga da su Hrvati narod pastira i seljaka bez ikakve uljudbe, odnosno ako u tim hrvatskim pokrajinama postoji ikakva uljudba ona je talijanska i samo talijanska. Talijani Dalmacije i Istre lako će romanizirati Hrvate. To je bilo uobičajeno mišljenje u svoj Europi gdje su Nijemci nastojali germanizirati Poljake, Mađari Slovake itd. Talijanski imperijalisti tražili su Dalmaciju da bi Jadran postao mare nostro, Italija velika sila koja će steći prevlast na Sredozemlju. Talijanska javnost bila je sve prije nego li jedinstvena pa se javilo dosta intelektualaca koji nisu prionuli uz talijanski nacionalizam i imperijalizam, opasnost koja je Italiji prijetila iz Dalmacije omalovažavali su, nalazili su da je taj osjećaj ugroženosti smiješan i sumnjali su da će biti moguće romanizirati Hrvate. Oni su organizirali zajednička izdanja s radovima hrvatskih, talijanskih i srpskih pisaca. Ova izdanja su projugoslavenska.

Nažalost valja primijetiti da je jedna i druga strana ovih publicista pokazala slabu obaviještenost o Hrvatskoj, njezinoj uljudbi, povijest i kulturi što je mogao biti jedan od razloga talijanskih neuspjeha u Hrvatskoj.

Italia irredenta je u talijanskoj politici zahtjev za Istrom, Trstom i Trentinom, ali se zahtjev za Dalmacijom tek povremeno javlja i nije karakterističan za iredentizam. Zahtjev za Dalmacijom javlja se kasnije usporedo sa zahtjevom za Albanijom i znači imperijalizam jer je Italija posjedom Dalmacije i Albanije željela ostvariti prevlast na Jadranu, napraviti Jadran *mare nostro* i otpočeti iz Jadrana ekspanziju na Sredozemlju, osobito istočnom. Takvih zahtjeva je bilo i ranije, točnije od kraja XIX. st. i o njima pišem na drugom mjestu, no oni su se rasplamsali u doba oko I. svjetskog rata i Londonskog sporazuma. Ovdje ćemo se pozabaviti talijanskom političkom i znanstvenom publicistikom toga doba.

Problem je postavio *Charles Loiseau,* francuski pisac, obavještajac i šurjak braće Iva, Luja i Kosta Vojnovića koji se oženio njihovom sestrom Gjenom. Loiseau je u doba rata bio neslužbeni francuski agent u Vatikanu i Trumbić je tražio vezu s njime da bi doznao što Vatikan misli o Dalmaciji.[1] On je napisao knjigu pod naslovom *L'Equilibre adriatique (L'Italie & la question d'orient),* (Paris, 1901.) On je opisao Jadran kao talijansko more od antike do kraja XVIII. st. kad je postao Austrijsko more. Kad se Italija ujedinila ona je počela postavljati pretenzije na Jadran osobito zato što je otvaranjem Sueskog kanala važnost tog mora porasla. Austrija je vladala Jadranom preko Trsta, a onda se pojavila i Mađarska na Rijeci. Kad se Austrija poslije 1866. orijentirala na Balkan, ona je prodirala na Balkan preko Jadrana.[2] Zbog toga jača važnost Genove, dok Mleci nazaduju. Sklopljen je Trojni savez, a jedan od razloga bila je obrana od Rusije od koje se Italija branila tako što je podupirala Beč prema savjetu Alberta Cavaletta. Trojni savez nije jamčio Italiji zaštitu njezinih interesa na Balkanu, iako je sadržavao odricanje od iredentističkih pretenzija a Trojni savez sklopljen je na zagovor austrofilskih Savojaca Blanca, De Launaya, Robilanta.[3] Međutim, Austro-Ugarska je 1897. sklopila savez s Rusijom i podijelila s njom Balkan na interesne sfere. U Rusku interesnu sferu došle su Bugarska i Makedonija, dok su u austrijsku sferu došle Srbija, Albanija i Epir, a to će reći južni Jadran. U Trstu je onda živjelo 100 tisuća Talijana naprama 30 tisuća slovenskih radnika iz okolice, u Istri 190 tisuća Hrvata i Slovenaca naprama 120 tisuća Talijana koji su prijetili da će prijeći na protestantizam jer je katolička Crkva bila sklonija Hrvatima, dok su Hrvati i Slovenci prijetili da će prijeći na pravoslavlje jer Austro-Ugarska nije bila spremna udovoljiti njihovim nacionalnim zahtjevima. Bio je to odjek pokreta *Los von Rom* u Beču koji je uspio samo mali broj ljudi prevesti na protestantizam. Beč se u toj situaciji sve više oslanjao na Slavene, osobito na Hrvate koji su podupirali austrijsku politiku na jugoistoku, a Slaveni su vlasti i inače bili uporište protiv pangermanizma. U Italiji je raslo nezadovoljstvo jer su Trst i Rijeka, a i dubrovačko brodarstvo, gušili promet Mletaka i Jakina. K tome je Austro-Ugarska stekla pravo da drži vojsku u Sandžaku pa je širila svoju vlast i na južni Jadran, držala je konzulate u Skadru, Durrës (Draču) ,Vlorë (Valoni), Skopju i Prizrenu, gdje su njezinu ekspanziju podupirali bosanski franjevci, a čelnika bosanske vlade Benjamina Kallaya se uvijek pitalo ako bi se imenovao neki viši činovnik u Dalmaciji. Sve je to značilo da je Italija sve više postajala austro-ugarski privjesak. No s druge strane Mleci su bili grudobran protiv osmanskog prodora na Sredozemlje, oni su ostavili traga i u Durrësu, albanski studenti rado su studirali u Italiji, a u Albaniji se nalazilo mnogo talijanskih svećenika, a Rim je

1 Dragoljub R. Živojinović, Vatikan i prvi svetski rat 1914.-1918., Beograd, 1978. str. 305.

2 Ivan Pederin, Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb, 1991. vidi poglavlje o Austrijskom Lloydu čiji su brodovi npr. za okupacije Bosne i Hercegovine prevozili u Bosnu vojsku i ratni materijal. Još Ronald Coons, I primi anni del Lloyd austriaco: politica di governo a Vienna ed iniziative imprenditoriali a Trieste, 1836.-1848. 1982.

3 Carlo Morandi, La politica estera dell'Italia da Porta Pia all'età Giolittiana con prefazione di Giovanni Spadolini, nuova edizione curata da Fernardo Manzotti, Firenze, ²1968. (prvo izdanje 1945.)

subvencionirao laičke škole u Skadru koje je vodila masonerija. Pa ipak albanski su se katolici sve više vezivali uz Austro-Ugarsku, ali je skopski nadbiskup Troksi sa sjedištem u Prizrenu ipak bio protalijanski Albanac. I na širem planu je talijanski položaj bio nepovoljan i ona je bila ukliještena između Bizerte s jedne i Durrësa s druge strane. Brak Vittoria Emanuela s crnogorskom princezom Jelenom označio je namjeru Italije da prodire na Balkan. S druge strane je Austro-Ugarska gradila željezničku prugu do Soluna sa zajmovima *Deutsche Bank*. Planirala se i gradnja pruge od Splita preko Sarajeva, Kosovske Mitrovice, Skopja i Soluna što bi sve skratilo put od Londona do Port Saida, Balkan je postajao sve više, a Italija sve manje važna. Bilo je izgleda da Solun postane njemačka luka što bi se onda osjetilo i na Dardanelama. Italija to sve nije mogla spriječiti, to više što je u Austro-Ugarskoj nalazila tržište za svoje proizvode. K tome je Austro-Ugarska izolirala Srbiju od Crne Gore. Austrija je željela izgradnju pruge Kladovo-Niš-Bar što bi približilo Rumunjsku i Rusiju Jadranu i talijanskim lukama Bariju i Mlecima. Italija je osjećala opasnost od austrijsko-njemačkog protekcionizma i u Italiji su se počele javljati nade za stvaranje Jugoslavije koja neće biti ruski satelit, ali će biti neprijatelj Austro-Ugarske. Međutim, postojala je nesklonost Talijana prema Slavenima i, osobito Rusima, iako Rusija nije dobrim okom gledala austrijsko prodiranje u Albaniju.

Loiseau je pronicljivo uočio da je talijanski položaj takav da naprosto nalaže Italiji suparništvo na Jadranu.

God. 1905. izišlo je djelo *Gabriele D'Annunzia La nave, Tragedia sogni e misteri.* Tragediju je počeo himnom Jadranu u Kvarneru s mišlju ne sve pokojnike Italije i Gospodina čija je volja da obnovi sva plemena Jadrana. To ima značaj navraćanja na mit, u smislu simbolističke poetike, ali završava mitskom dodjelom Jadrana Italiji kao njezinog dijela svih Oceana. Slijedi prikaz Jadrana kao prostora rada, brodogradnje, plovidbe i trgovine koju pisac prisvaja tako da otvara jezik prema slangu trgovaca i brodograditelja i time otvara čitavu novu pokrajinu talijanskog jezika koja se stere do Bizanta, bizantskog vojskovođe koji se borio protiv Gota, stavlja u usta brodograditelja osudu Grka heretika, spominje hrvatske gusare (*I lupi di Croazia*). Onda brodograditelji grade brod u kojem se ponovno krsti njihov Bog i brod postaje kolijevkom novog naroda. Tu je jasan odnos prema Noinoj arki pa D'Annunzio skreće prema srednjovjekovnom latinitetu kora katekumena i crkvenim litanijama. Suprostavlja trezveni republikanski rad neretvanskim gusarima, zanat nasilju i ratu, uvodi puk s molitvom za Evanđelista Marka koji upućuje prema Mlecima, spominje grčki mit o preljubnici Pasife koja se sparila s mitskim bikom što znači mletačko pomorstvo i dodir s mudrošću i drevnošću Istoka, starozavjetnu kraljicu Jezabel. Na kraju puk zaziva pomorce da odu u Aleksandriju i vrate tijelo Evanđeliste, da oslobode more od lopova, osnuju novi Rim na sedam brežuljaka na moru, da plove s križem na krmi, Evanđeljem na pramcu i Djevicom na jarbolu jer domovina je na brodu i napokon molitva za Jadran u metru gregorijanskog pjevanja. Tragedija ima zapostavljenu radnju i oslanja se na recitiranja poput grčke tragedije ili klasicističke francuske ili španjolske tragedije. U ovom djelu znatne umjetničke snage D'Annunzio je otvorio put

prema istoku, povijesti, mudrosti, intelektualizmu, Mlecima, Rimu i kršćanstvu i sve je to ostvario jezičnim sredstvima otvorivši talijanskom jeziku čitave povijesne i zemljopisne pokrajine. Bilo je to pravo polazište talijanskog imperijalizma i fašizma, kako ćemo niže vidjeti, a sam pisac odigrao je i ulogu u jednom i drugom. No kad je D'Annunzio uveo u ovu tragediju sve ove jezike, on je doduše otvorio nove pokrajine talijanskog jezika i uputio prema mletačkom srednjovjekovlju, trgovini na Levantu i brodogradnji sve kao talijanskim prostorima i zanimanjima, ali je doveo u pitanje jedinstvo talijanskoga književnoga, standardnog ili nacionalnog jezika kao oruđa obrazovanog predstavničkog sloja nacije.

D'Annunzijev zahtjev za Dalmacijom obrazložen mletačkim posjedom sadrži u sebi kontradikciju. Ako Italija može potraživati Dalmaciju zato što je ona bila mletački posjed, a Mletačka Republika nije bila Italija, onda bi Španjolska mogla potraživati Napuljsko kraljevstvo i Milano.

Njegov ratni poklik ipak nije tako jako odjeknuo pa je *Angelo Vivante* napisao djelo pod naslovom *Irredentismo adriatico, Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani* (Firenze, 1912). On je definirao iredentizam kao zahtjev za Trstom i Istrom u prvom redu, a onda Dalmacijom sve do Kotora, ali je odmah primijetio da je odnos Francuske prema Talijanima u Nizzi gori nego taj odnos Austrije prema Talijanima, a da s druge strane nitko ne može zamjeriti julijskim Slovencima što se opiru asimilaciji. On je upozorio da je pokret za ujedinjenje Italije (*movimento unitario italiano)* počeo u srpnju 1799. kad je 19 Talijana iz raznih krajeva poslalo Zakonodavnom savjetu u Parizu zahtjev Talijana da izaberu demokratsku vlast od Alpa do Sicilije. Tragovi tog pokreta mogu se naći u Julijskoj krajini, pa i Istri, ali ne i u Trstu gdje se riječ *Unita* čuje tek 1860. Mleci su uvijek tlačili Trst, a Trst je uvijek bio spreman na pobunu protiv Mletaka pa se Tršćani boje da nezavisnost i ujedinjenje Italije znači vlast Mletaka nad Trstom. Trst se podložio Austriji da stekne zaleđe i da trguje s tim zaleđem, a njegov uspon počeo je onda kad mu je Marija Terezija dala status slobodne luke. Tada u Trst dolaze doseljenici Srbi, Nijemci, Grci, Armenci, Turci, Francuzi i Talijani, komuna ne podrijetlom talijanska, ali dušom austrijska pa Trst stječe preko Austrije hegemoniju na Jadranu. Talijanska nacionalna svijest razvija se sporo preko lista *La Favilla,* bez feudalnog plemstva i svećenstva, pod kapom austrijskog apsolutizma, on je vjeran caru i podunavska luka, liberalizam je kratkog daha. Beč se odvraća od Frankfurtskog parlamenta prema Slavenima i Jelačić koji vojuje protiv Mađara da bi za nagradu dobio ujedinjenje južnog Slavenstva. God. 1848. u Trstu se malo čulo talijanskih poklika, Franjo Josip je pohvalio lojalnost Trsta, političar Pacifico Valussi vjerovao je da bi Istra brzo postala talijanska kad bi Beč digao ruke od nje, ali ne i Trst, i nastojao stvoriti neki prijateljski odnos prema Slavenima, a Valussi je 1849. bio protiv aneksije Trsta Italiji. Talijani su razvijali nacionalnu svijest preko škole, a Valussi se kasnije okrenuo protiv Slavena i počeo tražiti za Italiju svu Julijsku krajinu iz vojnih i zemljopisnih razloga, iako je smatrao da Julijska krajina nije životno pitanje za Italiju. Tršćanski *Consiglio Dieta* tražio je 1861. isključivo talijanske škole, ali su liberali bili za miješanu nastavu. Pokret za uje-

dinjenje Italije bio je pun kontradikcija u pitanjima istočne granice pa su generali kralja Carla Alberta tražili granicu do Ljubljane i duboko u Hrvatsku, dok je *Manifesto dell'unione federativa italiana* umjerenija i traži granicu na Soči. I Mazzini je tu bio nesiguran, 1831. je tražio Trst, a 1857. u *Lettere Slave* opet Trst, pa 1860. Postojnu. Ministar Alfonso Lamarmora tražio je granicu na Soči, Cavour je u govoru 20. listopada 1848. uočio hrvatski nacionalni pokret koji vodi Jelačić i osudio mađarsku ugnjetačku oligarhiju. U budućnosti je vidio pravičnu pobjedu Slavena u Austriji, ali su novine u Italiji zazirale 1860. od Eugena Kvaternika jer je on tražio granicu na Soči.[4] Cavour je opazio da u Trstu doduše živi mnogo Talijana, ali je okolica slovenska, uzme li Italija Slavenima obalu dobit će u njima neprijatelje, a i u Engleskoj koja ne bi voljela da Jadran postane talijanski zaljev, a valjalo je računati i s austrijskim interesima na Jadranu. Cavour je vjerovao u mogućnost asimilacije Slavena, ali uz uvjet da ona bude spontana, neki su vjerovali u raspad Austro-Ugarske koja je prijetnja Italiji. Trst u Italiji značio bi prema Lamarmori mnoge teškoće za Italiju. Neki su tražili Istru da Austrija ne bi bila gospodar Jadrana, no austrijski centralizam odgovarao je liberalnom talijanskom građanstvu, osobito poslije 1870. kad je Austrija otkazala konkordat sa Svetom Stolicom. Kad je Austrija okupirala Bosnu, Italija je počela tražiti naknade na Jadranu pa je stari general Avezzana tražio stratešku granicu na Julijskim Alpama, a Menotti Garibaldi, sin Giuseppea tražio je Trentino, Istru, Nizzu, Maltu, Ticino, više od 2000 talijanskih dobrovoljaca otišlo je u Bosnu da se bori protiv Austrije.

Izborni zakon 1896. ujedinio je Trst s okolicom i time su Slovenci mnogo dobili, a iredentizam je oslabio sa Trojnim savezom, a ministar vanjskih poslova Mancino opazio je da nema samo talijanskog iredentizma, već ima i drugih iredentizama koji mogu dovesti do općeg rata. Savez Italije s Austro-Ugarskom sigurna je zaštita, ali je Marselli uočio opasnosti za Italiju od austrijskog prodora prema Solunu. S druge strane opažao je opasnost od Francuske u Tunisu. Onda je djelovanjem isusovaca počela borba talijanskog i njemačkog u školi, a s druge strane i trvenja Talijana sa Slovencima, *Gazzetta di Trieste* isticala je simpatije za Jelačića koji je pobijedio njemački nacionalizam u Beču, a s druge strane je *Osservatore Triestino* isticao da su Hrvati u Istri gosti koji moraju znati talijanski kao jezik matične nacije. Ipak, 1849. osnovano je u Torinu talijansko-slavensko društvo kako bi promicalo suradnju, Juraj Dobrila i Vitezić budili su nacionalnu svijest u Istri i isticali da su Hrvati brojniji od Talijana u Istri. Sada su osim svećenika slavenski vođe u Istri odvjetnici i posjednici, slovensku nacionalnu svijest probudio je Napoleon, ona se sada razvija i ulazi u Slovence, industrijske radnike kojih je sve više u Trstu, to više što se pismenost među Slovencima širi brže nego u Istri, a mnogo Slovenaca pohađa klasičnu gimnaziju i sve brže se urbanizira i organizira protiv talijanskih lihvara. Ekonomija sada igra sve veću ulogu u nacionalnoj svijesti. Država sada popisuje pučanstvo, ali ne po materinjem, nego po uobičajenom jeziku (*lingua d'uso, Umgangsprache)* pa se postavlja pitanje

[4] Ljiljana Aleksić Pejković, Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine, Beograd, 1979. str. 280.

je li čovjek koji u uredu govori njemački a kod kuće i na ulici talijanski, Nijemac. No prema tim popisima broj Talijana opada u Dalmaciji i Julijskoj krajini, škola i popisi pučanstva sad postaju oružje vlasti protiv nacionalizama. Talijanska škola očekuje spontanu asimilaciju Slavena, a u Trstu se mnogi Slovenci asimiliraju, ali su u Istri i Julijskoj krajini Talijani ipak manjina, Pazin u kojem su nenacionalno djelovali njemački feudalci, posve je hrvatski, a Talijani optužuju Austriju da javne službe radije daje Hrvatima nego Talijanima. To je možda zato što Hrvati znaju talijanski, a Talijani ne žele učiti hrvatski. Počinje sukob sela i grada, a demokracija radi za Slavene. Talijanski svećenici su odani papi i slabe nacionalnu svijest, osobito na selu, slavenski svećenik je naprotiv jača, a katolicizam nije u suprotnosti sa slavenskom nacionalnom svijesti. Kapitalizmu odgovara poslavenjivanje sela, a domoljubni odvjetnici sada stječu klijente.

Pitanja iredentizma su sve prije nego li jednostavna, demokracija i kapitalizam su na strani Hrvata i Slovenaca, a Talijani u pitanjima istočnih granica sve su prije nego li jasni i jednodušni.

Na drugoj strani je austrijski pisac *Eduard Traviesa* održao 1912. predavanje pod naslovom A. *Die Westküste Istriens und ihre historische Vergangenheit* i B. *Kurze Bemerkungen über die Bedeutung der Halbinsel für unsere Monarchie.* On je istakao stratešku važnost Istre koju su uočili još i Rimljani pa je i Austrija u Puli osnovala 1855. Arsenal, izgradila je južnu željeznicu 1876. na koju je dodala Tauernsku željeznicu koja će onemogućiti da se ponove porazi koje je Austrija pretrpila 1797. i 1809. Važnost Istre koja se nalazi između sjevera i juga, Italije i Balkana porasla je poslije ujedinjenja Italije i Njemačke kad je težište austrijske politike prešlo na jugoistok. K tome je Istra imala i jak turizam.

U godini sklapanja Londonskog sporazuma 1915. izdao je Carlo Maranelli u Bariju knjigu pod naslovom *Trentino, Alto Adige, Venezia Giulia e Dalmazia, Dizionario di tutte le località dell'Italia redenta con dati geografici, storici, demografici ed economici secondo le più recenti statistiche.* Tu je u glavnim crtama prikazao povijest Pule i završio da je većina pučanstva talijanska, ali je među radnicima mnogo Hrvata i Nijemaca. Šibenik je opisao kao grad u kojem se rodio Niccolo Tommaseo, pa se u gradu nalazi i njegov spomenik. Nije siguran je li Šibenik bio rimska kolonija. Poslije sumarnog prikaza povijesti istakao je da je taj grad najvažnija luka na Jadranu, da ima veliku talijansku tvornicu karbida, 9.934 žitelja, od toga 858 Talijana. Split je imao 17. 909. žitelja, od toga 1 049 Talijana, Zadar 13.398 žitelja od toga 9 278 Talijana. Spomenike je opisao kao mletačke, grad kao intelektualno središte s knjižnicama, muzejima, hrvatskim i talijanskim listovima i udrugama. Grad je zavičaj braće Stratiko, Alessandra Paravije, Jurja Barakovića i Brnje Krnarutića. Ovakve statistike postat će kasnije oružje u rukama onih koji su se borili za Dalmaciju.

Tršćanski novinar Virginio Gayda, koji je dugo bio dopisnik iz Beča[5] napisao je knjigu pod naslovom *L'Italia d'oltre confine (Le provincie italiane d'Austria),* (Torino-Milano-Roma,

[5] On je upravo bio izdao knjigu pod naslovom *La crisi di un impero* (Torino-Milano-Roma, 1913.) od koje su izašla dva izdanja.

1914.). U toj knjizi on je opisao Trst kao čisto talijanski grad u kojem germanizacija Marije Terezije i Josipa II. nije uspjela, a Nijemci su se doseljavali, ali ne kao osvajači pa su već u prvom naraštaju prihvatili talijanski kao svoj jezik i bili su složni s Talijanima protiv Slavena koji su se useljavali, a njih su podupirali feldmaršal Radetzky i reakcija. Slovenci se useljavaju osobito poslije 1866. i poslije otvaranja Tauernske željeznice kad dolaze kao radnici na željeznici pa je počelo nastajati sitno slovensko građanstvo, koje se je samo dijelom asimiliralo. Vlast je u Trstu popisivala pučanstvo po materinjem, a ne po razgovornom jeziku kao inače u Istri i Dalmaciji. Slovenci prodiru u državne službe jer ih smatraju pouzdanijim od Talijana, osim toga Hrvate i Slovence podupiru njihova društva uzajamne pomoći. Tako počinje borba za jezik u javnim službama i ustanovama, a u školstvu osobito poslije laicizacije škola 1868. Talijanske škole potiskuju se. Gayda je navodio mnogo primjera tlačenja Talijana, između ostalog naredbu vlasti nekom Talijanu u Monfalconeu da skine mletačkog lava sa svoje kuće.[6] Pisao je o špijuniranju malih trgovaca koji su podvaljivali konkurenciji, o policiji koja je posvuda vidjela urote, o otpuštanju tršćanskih činovnika talijanskih državljana, spomenuo djecu talijanskih doseljenika u Dubrovnik koji se osjećaju Hrvatima kao renegate i šoviniste, Narodni dom kao središte slovenskog pokreta u Trstu, potom čitaonice i štedionice, društvo *Edinost* kojem je na čelu Ottokar Rybar, *Narodnu delavsku organizaciju*, Slovence kao neposlovne, neobrazovane, uopće inferiorni svijet, neuspjeh njihovog kazališta, veze Slavena s Rusijom o kojima se ni danas ništa ne zna u Trstu. Slovenskih je svećenika sve više i oni su sve više nacionalisti, ali zato vlast sumnjiči talijanske svećenike. Staroslavenske svećenike spominje kao neuke. Uopće jedina kultura u Trstu je talijanska, ali Talijani su malobrojni i odsječeni od svojih sunarodnjaka granicom. Ipak, *Lega nazionale* brani talijanski jezik i kulturu i osniva škole, nastala je 1890. pošto je vlast zabranila *Pro Patria* zbog čestitanja društvu *Dante Alighieri.* Vlast i inače pravi teškoće Talijanima pa se u Starom Gradu čeka dvije godine za uporabnu dozvolu za talijansku školu.

Trst je antiklerikalan i liberalan grad i stožer talijanskog otpora na Jadranu, no hrvatski brodari daju u Trstu posla slovenskim radnicima. Gayda potom spominje političku ulogu športa, planinarskih društava, filharmonije koji su talijanski. Zapadna Istra je na obali sva talijanska, unutarnjost je hrvatska i slovenska na sjeveru, ali ne u bloku jer tu i tamo ima talijanskih sela, a i na Kvarneru ima gradića s mnogo Talijana. Razlika jednih i drugih jasna je, ali možda i ne jer gotovo svi Hrvati, bar muškarci znaju talijanski, a i mnoge žene, ali ne djeca. Hrvati žele potisnuti Talijane s mora i tiho napreduju, osvajaju industriju, i prije svega sela iz kojih se povlače Talijani. Hrvati su marljivi, s malim zadovoljni i kupuju talijanske zemlje. Mleci su ih naseljavali, a tako i Habsburgovci zbog turske opas-

[6] Ti lavovi skidali su se posvuda poslije pada Republike, o tome Alberto Rizzi, Tra leonofgilia e leofobia: il leone di S. Marco e la Questione Adriatica, u: Homo Adriaticus, Identità culturale o autocoscienza attraverso i secoli, Atti del convegno internazionale di studio, Ancona, 9-12. novembre 1993. a cura di Nadia Falaschini, Sante Graciotti, Sergio Sconocchia, str. 395-424.

nosti. Pula je militarizirana, vojska je bez nacionalnosti i odana državi, ali pogoduje naseljavanju Hrvata pa se talijanski radnici iseljavaju u Rijeku, Trst ili Ameriku što je najgore. Časnici u svakom Talijanu vide špijuna i veleizdajnika. Hrvatski studenti u Pragu dolaze pod utjecaj Tomaša Masaryka koji im govori kako valja čuvati seljački maloposjed i kupiti što više talijanske zemlje. Potom Gayda spominje Ćirilometodsko društvo u Zagrebu koje podupiru svećenici i vojska, a osobito zagrebački nadbiskup. Dok su istarski Hrvati bili nepismeni poštovali su talijanski jezik i kulturu, sad seljaci sijeku lozu talijanskim posjednicima. Međutim talijanstvo Istre neophodno je da bi se očuvao Trst.

Za razliku od Istre i Trsta poslavenjivanje u Furlaniji nije uspjelo, ali vlast ipak usmjeruje Slovence u gradove gdje se oni naseljavaju i kupuju nekretnine, a 1908. je Ćirlometodsko društvo čak otvorilo školu u Cormonsu. Slovenci su izgledali romanizirani dok nisu dobili pravo glasa, a onda su digli glave i počeli osnivati banke. Zemljišni veleposjed izazvao je agrarnu krizu jer taj veleposjed koloni slabo obrađuju i iseljavaju se, a tamo odakle ode Talijan dođe Slovenac. Iseljavanje Talijana valja spriječiti ili ga usmjeriti u Trst. U XIX. st. Austrija je priznala talijanski karakter cijele jadranske obale i mladići su onda studirali u Padovi, no kad je počeo *Risorgimento* počeli su Hrvati reagirati, a dalmatinski Talijani bili su njihove prve žrtve. Autonomaši nisu dijelili jedne od drugih, ali su se javili i hrvatski aneksionisti. Gayda je nastavio pišući kako se 1866. sve okrenulo protiv Talijana, Austrija se počela oslanjati na Hrvate koji su počeli osvajati talijanske općine, a gdje bi općina prešla u hrvatske ruke, nestajale su i talijanske škole. To je bilo samo dijelom točno jer se Austrija nije baš odvratila od Talijana, a počela se oslanjati na Hrvate tek 1870-ih godina da bi u njima našla saveznike kod okupacije Bosne koja se spremala.[7] Italija se u to doba i ujedinila, slabo se zanimala za dalmatinske Talijane koji su ostali manjina u Austriji bez oslonca na svoju braću u ujedinjenoj Italiji. Gayda je ipak priznao brojnost Hrvata i njihovu zavičajnost, ali je opazio da je njihov državni interes nestanak Talijana iz Dalmacije. Talijanski je prognan iz javnog života, ali je ostao u umovima i kulturi, taj jezik prožeo je Dalmaciju i svi obrazovani dobro ga znaju. Ovo je bilo svakako točno, a i čitavo pomorsko nazivlje je talijansko. Spomenuo je talijanske tvornice u Dalmaciji, to su bile industrije maraskina, Portland i tvornica karbida, potom je spomenuo talijansku čitaonicu *Gabinetto di lettura societa filarmonica, banda cittadina,* ubožnicu De Marchi, športska i radnička društva koja su bila protalijanska, a bilo ih je u svakom društvu. Spomenuo je i političke čelnike Talijana u Dalmaciji, ali i aneksionistički proglas u Zagrebu 1860. koji je bio sav prožet poštovanjem prema talijanskoj kulturi. Dio Dalmatinaca naklonjen je Talijanima, drugi ne. Prvi su pohađali sada zatvorene talijanske škole i studirali u Padovi ili Paviji kao Miho Klaić, Natko Nodilo, Vojnović (ne kaže koji od braće), žele aneksiju, ali obećavaju slobodu talijanskog jezika u Dalmaciji za razliku od megalomanskih hrvatskih nacionalista. Među tim nacionalistima mnogo je pohrvaćenih Talijana. Josip Smodlaka

[7] Ivan Pederin, Zabrane dalmatinskog i stranog novinstva i časopisa (1865.-1879.) i zameci fašističke ideologije, Republika, 46 (1990.) br. 11-12. str. 111-129

je u *Slobodi* u početku objavljivao članke na talijanskom i bio za slogu jednih i drugih, a sporazum o jeziku 1909. dopuštao je dvojezične pečate i natpise u primorskim gradovima. Gayda je opazio da se hrvatski nacionalizam kasno javio i time priznao umjerenost Hrvata. Opazio je žestoki antagonizam Hrvata i Srba, opazio je da je Beč Hrvate prepustio Mađarima koji neće ujedinjenje Slavena, protiv njih i protiv Srba je Josip Frank koji je ipak uz vladu. On je uoči veleizdajničkog procesa u Zagrebu pisao o srpskoj uroti u *Hrvatskom pravu.* No onda je Hrvatsku zahvatilo oduševljenje srpskim pobjedama u balkanskim ratovima pa je slovenski liberalni političar Hribar otišao u Beograd da unaprijedi slovensko-srpske gospodarske odnose. Srbija je zemlja prirodne seljačke demokracije bez plemstva, a srpsko građanstvo ima neposredne korijene na selu. Opažao je u Srbiji nastojanja da se ona emancipira od Rusije i u Dalmaciji nastojanja da se ustroji jedna katolička stranka. Želja je Hrvata obnoviti Zvonimirovu krunu u trijalističkom okviru, ali neki Hrvati hoće apsolutnu nezavisnost; ima ih i koji hoće sjedinjenje sa Srbijom. Protiv toga je svećenstvo, ali ne krčki biskup Anton Mahnić koji želi u Srbiju. Slovenci hoće Trst.

Gayda je opažao kako se Francuska i Njemačka trude da se njihovi jezici prošire na Levantu pa se tako i Italija trudi da se talijanski uči u Albaniji. Gayda nije računao s propašću Austro-Ugarske, ali je opažao da južni Slaveni nastoje da Carevinu preoblikuju i bojao se da će to značiti propast Talijana na obali. Bojao se i ruskog utjecaja na Jadranu. Bojao se da Italiji neće preostati drugo nego da bude promatrač zbivanja na Jadranu dok se druge države šire. Isticao je da je austrijsko pomorstvo talijansko, a tako i pomorske škole, ali se na moru pojavljuju i hrvatska pomorska društva. Nijemci imaju interesa na Jadranu koje ostvaruju putem dobrih odnosa Austro-Ugarske i Italije pa Gayda savjetuje savez Italije i Austro-Ugarske. On nije iredentist, ali predlaže da Austrija ustroji posebnu pokrajinu u kojoj će se okupiti svi austrijski Talijani što će jamčiti njihovu opstojnost. Osim Crispijeve vlade talijanske vlade nisu bile iredentističke. Italiji nije potrebit rat sa Slavenima.

Pišući o Trentinu isticao je njegovu stoljetnu gospodarsku povezanost s Mlecima i Lombardijom koja je prekinuta ujedinjenjem Italije. Trentino siromaši i Talijani se iseljavaju. No talijanska kulturna društva osnivaju knjižnice i u malim mjestima, nastoje osloboditi Trentino utjecaja stranih banaka zbog čuvanja financijske autonomije. No Trentino je pogranično područje i tu su topovi upereni protiv Italije, priječi se ulazak talijanskog kapitala i dolazak stočara koji ljeti izgone stoku u gorje. Pošto je u primjerima opisao kako se Talijani tlače opisao je u načine kako Nijemci prodiru u Trentino, oni prodiru preko svog *Schulvereina*, gospodarskih i drugih društava, kupuju talijanske zemlje, a osobito preko mreže njemačkih hotela koji zapošljavaju njemačko osoblje i privlače njemačke poslovne ljude, a svakako i preko saveza vojske i Crkve. Svećenici imaju izvrsnu vezu sa seljacima, mnogo bolju nego li liberali koji su gradska čeljad.

Gayda je pisao ustrašen preslojavanjima do kojih je došlo uslijed krize poljodjelstva, industrijalizacije i urbanizacije s pojavom socijalističkih stranaka, općim pravom glasa, nacionalnih i nacionalno-gospodarskih udruga, osobito banaka koje su podupirale se-

ljaštvo da ga spase od lihve. Te banke osnivali su uglavnom svećenici, ali oni nisu smjeli sudjelovati u njihovom radu i poslovima.[8] Na nj je djelovala i želja svih europskih država u to doba da prošire svoj državni teritorij na štetu svojih susjeda. Osjećao je ugroženost austrijskih Talijana, ali nije opažao njihov žestoko agresivni subverzivni iredentizam o kojem govore austrijski izvori.[9] Temelj njegova nacionalnog osjećaja je strah, a taj strah prožeo je u to doba zapravo sve europske države koje su se ne bez razloga bojale svojih susjeda.

Alessandro Dudan napisao je povijest Austrije pod naslovom *La Monarchia degli Asburgo, Origini, gradnezza e decadenza con documenti inediti, Volume primo (800-1849), Storia politica, costituzionale e amministrativa con speciale riguardo alle provincie italiane,* i Volume secondo (1849-1915), (Rim, 1915.) Dudan je potjecao iz stare splitske obitelji koja se u XIX. st. smatrala talijanskom. Leonardo Dudan bio je splitski gradonačelnik 1830-ih godina i sudjelovao je u nacionalnim borbama u Dalmaciji na talijanskoj strani, a i on sam bio je u vrhu iredentističke promidžbe u Italiji 1919. zajedno sa Mariom Albertijem, Attiliom Tamaro i dr.[10] Dudan je autor brojnih iredentističkih spisa u doba oko rata, u doba između dva rata živio je u Zadru, u drugom svjetskom ratu vratio se u Split i bio ravnatelj splitske realne gimnazije. Po kapitulaciji Italije pobjegao je u Italiju. Bio je dakle osvjedočeni iredentist i protivnik Austro-Ugarske, a njegova knjiga izišla je u godini sklapanja Londonskog sporazuma.

U toj knjizi on je dosta prostora posvetio austrijskim Talijanima pa je Rijeku opisao kao talijanski grad u hrvatskoj okolici koji lako latinizira Hrvate što dolaze na Rijeku. Krčki knezovi Frankopani došli su iz Rima u Mletke i dobili Krk u feud, Hrvati su ih proglasili svojim junacima. Marija Terezija pripojila je Rijeku Hrvatskoj, a onda na zahtjev riječkih rektora 1777. pripaja ju 1779. Mađarskoj. Ona čuva svoj talijanski karakter pa je 60% pučanstva talijansko, 30% hrvatsko i 10% mađarsko. Gorica, Gradiška, Trst, Istra i Rijeka imaju 510 000 Talijana, 415 000 Hrvata i Slovenaca, 20 000 Nijemaca, 5 000 Mađara. Austrija međutim pruža pogodnosti useljavanju Slavena, ali nije uspjela promijeniti talijanski karakter koji prevladava u kulturi i jeziku.

Pošto je na ovaj način opisao romanitet sjevernog Jadrana u opasnosti opisao je Hrvatsku zavisnu od Bizanta pa od Franaka od 877. kako postaje nezavisnom kraljevinom 910. (!). Hrvati gusare, ali ih godine 1000. pobjeđuje dužd Pietro Orseolo. On osvaja Biograd i prisiljava Hrvate da mu plaćaju danak. Inače su Hrvati još u VII. st. osvojili dotad latinsku unutrašnjost, ali ne i obalske otoke koji su ostali latinski, kasnije talijanski i čuvaju municipalnu autonomiju kao i talijanski gradovi s kojima trguju. Hrvati su na kraće

[8] Pietro Cafaro, Per una storia della cooperazione di credito in Italia, Le casse rurali Lombarde (1883-1963), Milano, 1985.

[9] Ivan Pederin, Italia irredenta i Dalmacija do 1919. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i exodus Hrvata (1918.-1943.), Zagreb, 2001. str. 303-348.

[10] G. Pitacco, La passione adriatica nei ricordi di un irredento, Bologna 1928. str. 73.

vrijeme zavladali tim gradovima koji su onda tražili zaštitu Mletaka, čak i Dubrovnik je tražio tu zaštitu, ali je kasnije postao nezavisnom republikom. Onda su nesložni hrvatski plemići pozvali za kralja Ladislava I. mađarskog. On je u Hrvatsku poslao bana. Hrvati danas tvrde da je to bila personalna unija, ali Mađari smatraju Hrvatsku svojom pokrajinom i dijelom mađarske krune kojem daju autonomiju. Hrvatska je doduše imala svoj Sabor i zakone, široku autonomiju, vlastitu vojsku, ali je u Hrvatsku prodrlo mađarsko pravo, a dijelovi Hrvatske pali su pod Osmansko carstvo. Mađari su se u Dalmaciji sukobili s Mlecima, a mađarska prava na Dalmaciju spominju se i u Nagodbi 1867., a statuti dalmatinskih gradova, sjajni su spomenici talijanstva, osobito splitski statut koji je napisao talijanski potestas Gargano pozvan od Splićana iz Jakina 1239. Dalmatinski statuti dio su talijanskog prava, iako ih je objavila Jugoslavenska akademija. Hrvatsko pravo je zagrebački statut, Vinodolski zakonik koji ipak sadrži talijanske elemente i mnogo talijanizama u jeziku. Dalmacija nije Balkan, već kao i Italija pripada zapadnom kulturnom krugu. Iliri nisu Slaveni, nego predslavensko pučanstvo koji su se polatinili, današnji Albanci njihovi su potomci. Prvu uljudbu donijele su u Dalmaciju grčke kolonije na Korčuli, Visu, Hvaru, Trogiru, pa Rimljani, pa Dalmacija ostaje osam stoljeća latinska, ali na početku VII. st. dolaze Slaveni, Hrvati i Srbi. Na otocima i gradovima razvija se *la lingua neolatina (neodalmatica)*, zakoni, crkva, graditeljstvo, sve je kao u Italiji, kao i u Italiji u Dalmaciji bjesne bratoubilački ratovi među gradovima. Mađarska vojska dolazi nekoliko puta u Dalmaciju, pregovara s gradovima i poštuje njihov talijanski karakter. Srpski car Dušan također dolazi do Jadrana i traži mletačko građanstvo. Onda se približavaju Osmanlije, a dalmatinske Slavene spašavaju od njih Mleci koji uvijek ostavljaju gradovima široku autonomiju. I Dubrovnik je talijanski po jeziku, običajima, zakonima, književnosti i umjetnosti. Jedini srpski statut u Dalmaciji napisan ćirilicom je poljički statut, ali je i on oslonjen većim dijelom na rimsko i kanonsko pravo, iako ima slavenskih elemenata. Doseljenici u gradove ne smiju se javno služiti drugim jezikom osim latinskog pa splitska sinoda ustaje protiv staroslavenske službe Božje. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti danas podiže nepravedne zahtjeve na zemlje koje nikad nisu bile Slavenske. U tome Dudan vidi austro-slavensku podvalu. Pošto je nabrojio velikane kulture u Dalmaciji Dudan je ustvrdio da narodna pjesma nikad nije prodrla u gradove, Austrija je preko svećenika digla Slavene na Talijane i to seljake koji su stoljećima bili koloni bez ikakvih prava, prebivali su na selu, a ako bi došli u grad potalijančili bi se. Napoleon je poštovao talijanski karakter Dalmacije pa je Dalmaciju pripojio Talijanskoj kraljevini. Vlaji u unutrašnjosti danas govore hrvatski, a ranije su govorili rumunjski. U XIX. st. prvi put poslije dva tisućljeća prekinut je latinski i talijanski karakter Dalmacije.

Prema krivotvorenim austrijskim statistikama u Dalmaciji ima samo 20 000 Talijana od 63 000 žitelja, a zapravo ih ima 60 000. Hrvatski vođe Bulat, Morpurgo, Karaman i dr. zapravo su Talijani jer ne znaju pravo hrvatski.

Dudan je adaptirao povijest nazoru da je Dalmacija talijanska, ali je ipak priznao da starodalmatski jezik nije talijanski, morao je priznati postojanje Hrvatske kao samostal-

ne kraljevine, prešutio je staru hrvatsku književnost u Dalmaciji i napokon je poslije tvrdnje da su austrijske statistike lažne ustvrdio da u Dalmaciji nema 20 000 nego 60 000 Talijana što je u svakom slučaju značilo da su Talijani neznatna manjina. On je uzeo postojanje Italije u povijesti kao činjenicu, iako sve do kraja XVIII. st. Italija nije politički postojala, 1799. zacrtan je program ujedinjenja Italije, Napoleon je na nekoliko godina stvorio kraljevinu Italiju koja se onda ponovno ujedinila tek 1861. i tek od te godine možemo govoriti o Italiji kao političkom pojmu. Po čemu su statuti dalmatinskih gradova talijanski, a ne rimski on nije objasnio,[11] a nije objasnio ni kakvo je to mađarsko pravo prodrlo u zagrebački statut. Ustvrdio je da su narodnjački vođe Talijani jer govore talijanski polazeći od tvrdnje iredente da je Talijan svatko tko govori talijanski. Drugo iredenta nije ni mogla jer je jedino talijanski jezik, zajednički građanima Milana, Palerma i Cagliarija. On nije shvatio da je u Dalmaciji u XIX. st. bilo mnogo talijansko-jezičnih Hrvata kakav su bili Gajo Bulat i drugi. Njegova knjiga ipak je postala temeljnom knjigom iredentizma i imperijalizma,[12] koja je djelovala i kod Giuseppe Praga, kako ćemo niže vidjeti. Kod Dudana jasno zvuči mržnja i prezir prema svemu što je hrvatsko i slovensko, pa i srpsko.

Tršćanski publicist *Attilio Tamaro* napisao je i u Rimu objavio 1915. opširno djelo pod naslovom *Italiani e Slavi nell'Adriatico*. Tamaro se uvodno okomio na promidžbu Jugoslavenskog odbora u Londonu, ali ne na Srbiju i Nikolu Pašića koji priznaje talijanska prava na Dalmaciju, nego na Hrvate. Tamaro je tu pokazao svoju zavisnost o dnevnoj politici i želju da ide stazama zacrtanim Londonskim sporazumom koji je sklopljen te godine, ali očigledno nije znao da Srbija nije bila obaviještena o Londonskom sporazumu. A kad je to doznala Pašić je vidio neprijateljski čin u namjeri stvaranja hrvatsko-slovenske države jer je želio ujediniti srpstvo, a i Tamaro je bio protiv jugoslavenskog pokreta jer je smatrao da je on sračunat da se očuva Austro-Ugarska. Na drugoj strani na kongresu savezničkih slobodnozidarskih loža u Parizu 1917. odlučeno je da se uspostave nezavisna poljska i češka država i da se oslobode svi narodi Austro-Ugarske na osnovi plebiscita, što se nije svidjelo talijanskom novinstvu.[13] Tamaro je tražio da se dalmatinsko pitanje odvoji od srpskog, no Dubrovnik i Kotor izgleda da će valjati dati Srbima, iako Italija tu ima svojih prava. Tamaro se suprostavljao jugoslavenstvu i činjenici da je papa Aleksandar III. 1177. godine našao u Zadru pučanstvo koje ga je pozdravilo hrvatskim pjesmama. Potom je spomenuo etrurske, pa grčke kolonije na Jadranu i Dalmaciju kao poprište borbe kulture

[11] Te statute objasnio je i proučio Antun Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune iz 1313. godine (Srednjovjekovno pravo Splita), Split, 1964. i druga izdanja statuta ovog pisca.

[12] O ulozi hrvatskog jezika u mletačkoj Dalmaciji i mletačkoj diplomaciji vidi Ivan Pederin, Mjesto i uloga hrvatskog jezika u mletačkom Zadru i mletačkoj diplomaciji, Jezik, 31 (1984.) br. 3. str. 73-79. O jezicima Dalmacije isti, Die Kanzleisprachen in Südkroatien bis zu den Napoleonischen Kriegen, u: Kanzleiwesen und Kanzleispachen im östlichen Europa, Herausgegeben von Christian Hannick, Weimar-Köln-Wien, 1999.

[13] Dragovan Šepić, Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.-1918., Prvi svezak, Rijeka, 1989. str. 189. Drugi svezak, str. 143-144.

što dolazi sa Zapada i barbarstva koje nose Liburni iz unutrašnjosti u čemu nije bio izvoran jer je tako gledao Dalmaciju njemački putopisac J. G. Kohl.[14] Obala ipak ostaje na Zapadu, no tiranin Dionizij nastojao je osigurati vlast nad Italijom tako da zavlada Dalmacijom. Ovim Tamaro sugerira da je Dalmacija neophodna zbog obrane Italije. Dalmacijom su konačno zavladali Rimljani i ona je postala antemurale protiv provala barbarstva iz Istoka. Poslije podjele Carstva Dalmacija dolazi Zapadu, no Bizant osvaja Dalmaciju da od nje stvori odskočnu dasku za osvajanje Italije i opet je Dalmacija opasnost za Italiju što nalažu geopolitički zakoni. Kad je Karlo Veliki prognao Bizantince iz Dalmacije u Dalmaciju su došli Hrvati i s time je počeo dugi rat Mletaka protiv njihova barbarstva i gusarenja koje je kočilo razvitak mletačke trgovine s Levantom. Tamaro priznaje da je knez Domagoj bio prava pomorska sila na Jadranu. Potom Tamaro ističe da je car Dušan tražio mletačko građanstvo, a onda se u XV. st. Jadran ujedinio politički i nacionalno (!) i postao mletačkim zaljevom, ali mletački posjed nije miran jer je Austrija digla uskoke, stigli su Turci i Dalmacija je opet postala predziđem Zapada. Kasnija istraživanja su pokazala da je uskočki rat bio trgovački rat protiv mletačke hegemonije na Jadranu. Mleci su usmjerili svu trgovinu na Mletke i zabranili trgovinu *sottovento*, a to će reći s obalom jugozapadno od Mletaka. Taj mletački ustroj kršili su Senjani i drugi već u XV. st. i kasnije do kraja XVIII.st. Habsburgovci i papa podupirali su ih samo u jednom razdoblju.[15] No Tamaro je ipak iznašao povijesno pravilo da se Jadranom vlada sa njegove zapadne obale, a to će reći iz Mletaka i normanskog Barija. Onda je Tamaro svratio pozornost na važnost Dalmacije u austrijskoj ekspanziji na Levant.[16] Tamaro vidi Istrane kako se kao bizantski podanici bore protiv Hrvata i Bizant smatra nekako svojim, tako i grčke kolonije na Jadranu, a isto tako smatra i Mletke talijanskim, iako su to Mleci postali tek poslije rata 1866., a Republika se nikad nije izjasnila u prilog talijanskom jedinstvu koje se za trajanja Republike nije ni spominjalo. Hrvate smatra pljačkašima i poganima, uopće barbarima i srednji vijek je u Dalmaciji borba Talijana protiv tih barbara i njihovog divljačkog (*feroce*) imperijalizma. Trst je grad u kojem je bilo Nijemaca već u srednjem vijeku, ali je on talijanski pa se zbog toga podložio duždu Enricu Dandolu, Slavena je u Istri malo, ali Slovenaca ima u Trstu, do Gorice i Gradiške i oni ugrožavaju istočne granice Italije. Useljavanje Hrvata u te predjele jača u doba turskih ratova, Mleci ih velikodušno primaju, osobito zato što je kuga opustošila Istru. U Istru dolaze i grčki izbjeglice koji su za razliku od Slavena često iz najviših slojeva. Slaveni su često poslavenjeni Rumunji. Nova invazija Slavena počinje u Julijskoj krajini u XIX. st. kad Slavene tamo šalje i favorizira Austrija da denaciona-

14 O njemu opširnije u Ivan Pederin, Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb, 1991.

15 Ivan Pederin, Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.-1797.), Dubrovnik, 1990.

16 O takvoj ekspanziji mislio je i car Franjo I. zbog čega je 1818. putovao Dalmacijom, usp. Ivan Pederin, Car Franjo I. o Šibeniku u svom putnom dnevniku iz 1818. godine, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 29-30 (1983.) str. 179-206. isti, Putni dnevnik cara Franje I. o Dubrovniku (1818 g.), Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, sv. 17 (1979.) str. 431-463.

lizira Talijane i njihov narodni pokret. Hrvati anektiraju 1848. Rijeku i tako postaju tijekom sveg XIX. st. sredstvom protutalijanske austrijske politike na Jadranu. Tamaro smatra da su Slaveni, koji su se uselili u talijansku Istru i Dalmaciju (koja je prema Porfirogenetu χωρα τησ ιταλιασ) dužni prihvatiti talijanski jezik i pravo, jer oni nisu osvojili Istru i nemaju pravo osvajača (*ili diritto di conquista*), a s njima se još u XII. st. trgovalo kao s robovima u Italiji. On nalazi da je istarska, kao i dalmatinska toponomastika talijanska, no ima i rumunjske. Latinsku i grčku toponomastiku zaboravlja. Potom prelazi na prikaz borbe protiv staroslavenskog u Crkvi u čemu vidi nacionalnu borbu što nije istina, Rim je bio protiv staroslavenske mise jer se bojao da prijevod mise nije dobar pa će iz toga izleći krivovjerja.[17]

Hrvati se naseljavaju u gradove, ali se tu brzo latiniziraju. Tu Tamaro opet nije imao pravo jer je samo spomenuo da su papu Aleksandra III. Zadrani dočekali hrvatskim pjesmama, a tijekom čitave mletačke vlasti je kancelar na trgu obznanjivao odluke vlasti putem glasnika (*preco*) na hrvatskom jeziku, hrvatska su kasnije bila i pisma bratovštinama. Tamaro sam navodi da su Mlečići u Dalmaciji uveli prevoditelje za hrvatski i da se nisu opirali dvojezičnosti što je opet u jasnoj kontradikciji s njegovom tvrdnjom da se Hrvati u gradovima brzo latiniziraju. Književnost itd. i isprave na talijanskom jeziku rijetke su u zadarskoj pismohrani sve do polovice XVI. st., a Tamaro ipak priznaje postojanje književnosti na hrvatskom jeziku, no slavenski je jedino jezik (sic!), stil potječe iz talijanske književnosti. Bolje bi bio učinio da je tu književnost nazvao firentinskom, a mogao je znati da je ta književnost igrala ulogu u španjolskoj, francuskoj i većini drugih književnosti u Europi pa ipak nije Španjolsku i Francusku proglasio talijanskim pokrajinama. U svom njegovom djelu osjeća se strah od najezde Hrvata koji u Dalmaciju nisu došli kao osvajači, kako on to i sam kaže. Tamaro tom strahu suprostavlja ćudorednu nadmoć talijanstva. On ističe da Hrvati nikad nisu imali pisanih zakona, a zaboravlja vinodolski, poljički i veprinački statut, a Dubrovčani se smatraju nasljednicima Romana još u XIV. st. i malo je Dubrovčana koji su znali hrvatski pa talijanski govore i niži slojevi. Starodalmatski smatra talijanskim dijalektom, iako je on zaseban jezik koji se znatno razlikuje od talijanskog i bliži je rumunjskom, a talijanski kao jedinstveni jezik počinje svoj razvitak tek u XVI. st. Tamaro je proglasio čak i Vlaje Rumunjima koji su napustili svoj rumunjski jezik. To je upitno jer se *Vlachi ili Morlachi* pojavljuju u ispravama dalmatinskih gradova od XIV. st. ali nigdje nema podataka da bi oni govorili nekim drugim jezikom ili da bi bili neke druge vjere, ali je jasno da su stočari, a ne poljodjelci. Tamaro ipak vidi u Dalmaciji samo talijansku uljudbu u doba kad Italije nije ni bilo i ne umije objasniti nazadovanje starodal-

[17] Ivan Pederin, Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata, Croatica Christiana Periodica, Jahrg. 11 (1987.) sv. 20. str. 102-123.

[18] O starodalmatskom vidi Žarko Muljačić, Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. stoljeća, Prilog raguzejskoj dijahronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji, Rad JAZU, 327 (1962.) str. 237-380.

matskog jezika.[18] Dalmatski se osim na otoku Krku ugasio prije godine 1500., a u Dubrovniku je bio sredstvo kojim se dubrovački patricijat htio razlikovati od mletačkog.[19]

Napokon Tamaro priznaje da su Hrvati velika većina u gradovima, a Mleci ih organiziraju za borbu protiv Turaka. Tamaro nastavlja nabrajajući zasluge Talijana u Dalmaciji pa navodi kako je prvo izdanje Gundulićevog *Osmana* zasluga Talijana Valentija i tiskara Martecchinija. U Dubrovniku je sva znanost i umjetnost talijanska, a arheolozi nalaze samo italobizantske i bizantske nalaze, starohrvatsku arheologiju nije spomenuo, ali zna da su Hrvati ostali sirovi barbari kakvi su i došli, oni ni do danas nisu stvorili izvornu uljudbu pa je četvrtina riječi Akademijinog rječnika talijanska (sic!). Andrija Guvina i majstor Radovan bili su doduše Hrvati, ali su gradili na talijansku, a Juraj Dalmatinac za nj je Giorgio di Matteo Orsini – Talijan, a tako i Andrija Alessi iz Durrësa (Drača). Hrvati nisu umjeli ni proučiti svoj jezik pa je prvu gramatiku napisao Šime Budinić iz Zadra, drugu Bartul Kašić. Tu Tamaro upada u jasnu kontradikciju, no on kasnije spominje Giacoma Micaglija. Andrija Kačić Miošić ima uspjeha jer piše za neznalice, Petar Zoranić je plagirao Angela Poliziana. Tako Tamaro niže svoje obično proizvoljne tvrdnje temeljene na oskudnom znanju i pristranosti, a često upotrebljava i teške riječi kao *impudente temerarità, una menzogna in tutta l'estensione della parola, una menzogna stupida.* Austrija vidi Dalmaciju kao hrvatsku, ali ne i Francuska, ali Dalmatinci žive pod moralnim dojmom mletačke vlasti, a Austrija se smatra nasljednicom Mletaka što je opet kontradikcija, ako su Mleci za Tamara Italija. No sada Italija ističe svoje pravo na mletačku baštinu. Hrvatski nacionalni pokret konfuzan je, svijest je slabo razvijena, konkretni plan ujedinjenja ne postoji, Hrvati su glupani (*cretini*), Talijani idealisti, ali Hrvati ipak sudjeluju u talijanskim ratovima za nezavisnost na talijanskoj strani, što je točno, ali su se mnogi od njih kasnije istakli kao narodnjaci.[20] Dubrovčanin (Albanac) Federico Seismit Doda postao je ministar talijanskog kralja. Ilirizam ima imperijalistički karakter, a Dalmatinci se protiv njega brane zahtjevima za autonomijom jer su prihvatili talijansku kulturu. No Austrija se onda počinje oslanjati na Hrvate da suzbije talijanski separatizam nekih Dalmatinaca. Poslije 1866. progone se Talijani što opet nije točno jer je Anton von Schmerling bio Talijanima naklonjen. Austrija počinje favorizirati Hrvate, ali i Srbe u Dalmaciji tek 1870-ih godina kad je

[19] Žarko Muljačić, Dalmatisch il dalmatico, u Lexikon der romanischen Linguistik (LRL) hg. Von Günter Holtus, Michael Metzeltin, Cristian Schmidt, Bd. II, Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1995. str. 323-42. O nepostojanju jedinstvenog talijanskog jezika u srednjem vijeku Ž. Muljačić, Antiaristotelovska lingvistika, u: Filozofska istraživanja, 75. god. 19. sv. 4. Zagreb, 1999. str. 667-676. i Ž. Muljačić, Jezična norma u suvremenoj Italiji (S osobitim osvrtom na status i budućnost talijanskih „dijalekata", u: Jezična norma i varijeteti, Zbornik, Savjetovanje Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, Opatija, 8-9. svibnja 1998. Urednici Lada Badurina, Boris Pritchard, Diana Stolac, Zagreb-Rijeka, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvisitku, 2000, str. 367-374.

[20] Vidi Ivan Pederin, Političko nezadovoljstvo Hrvata, Srba i Talijana za Bachova apsolutizma u Dalmaciji, Kolo god. III(CLI)(1993) br.9-10, str. 841-864

predstojala okupacija Bosne.[21] Tamaro spominje nasilja nad Talijanima u Dalmaciji, ali ne nasilni i batinaški karakter talijanskih autonomaša u to doba. Spominje s povlađivanjem Talijane s hrvatskim imenom, i označava kao izdajice Hrvate s talijanskim imenom. Među potalijančene Hrvate ubraja i kralja Petra Krešimira koji je sin mletačke princeze, odgojen u Mlecima i zavisan od Bizanta. Tu dolazimo do teškoća oko nacionalnog opredjeljenja u Dalmaciji koje se ne temelji ni na jednom načelu pa je Juraj Biankini bio sin doseljenika iz Jakina, a njegov brat časnik talijanske kraljevske vojske. Mnogo je bilo slučajeva kad se jedan dio neke obitelji orijentirao talijanski, a drugi hrvatski. Tamaro nastavlja dalje da su Hrvati sluge režima i klerikalci, a Talijani časni ljudi. On je naveo obrazovane javne djelatnike Talijana u XIX. st. i borbu Talijana za svoje škole. Dalmacija ne postoji u povijesnom pravu Hrvatske, a naslov kraljice Dalmacije koji je nosila Marija Terezija nema vrijednosti. Prema jadranskim lukama danas streme Nijemci, Mađari i Srbi, a ove posljednje podupire Francuska protivna talijanskoj uljudbi. Padne li Dalmacija u ruke Hrvatima propasti će tisućljeće talijanske povijesti što Italija, kao velika sila koja gleda na Istok ne može dopustiti. Tamaro završava tvrdnjom da u Dalmaciji ima čak 150 000 Talijana koji su u opasnosti od denacionalizacije.

Njegova knjiga nije znanstvena, puna je ponavljanja, teških riječi, kontradikcija, proizvoljnih tvrdnji, no jedno je iz te knjige ipak jasno, a to je da Tamaro smatra Rim, Mletke, pa i Bizant i staru Grčku talijanskim, bar u Dalmaciji, a ne pada mu na um da na temelju sličnih razloga traži Grčku, Tursku ili Španjolsku. Ovdje valja primijetiti da je talijanski iredentizam uvijek pitom kad se radi o Nizzi, Korzici ili Savoji, pa i Trentinu, ali je kako upravo vidjesmo vrlo surov ako se radi o Istri ili Dalmaciji.

Attilio Tamaro je 1918. izdao u Rimu spis pod naslovom *La lutte de Fiume contre la Croatie* u kojem je počeo s rimskom *Tarsatica* koja je preživjela stoljeća uvijek vezana s Istrom, a time i s Italijom, (koje stoljećima nije ni bilo) pa Rijeka 1776. nije htjela u Hrvatsku, Riječani mrze Slovence i Hrvate, a ovi njih pa ona postaje mađarska i odbija sve pozive za sudjelovanje u hrvatskom Saboru. Riječani nisu htjeli ni hrvatske škole. Kad je Jelačić napao Mađarsku, koja se borila za slobodu uz odobravanje Europe, on je na Rijeku poslao Josipa Bunjevca koji je vjerolomno napao Rijeku i zaveo surovu okupaciju. Austrija ga je podupirala pa su Hrvati, to je nečuveno, uveli hrvatski jezik u Rijeci. Rijeka je s oduševljenjem dočekala pripajanje Mađarskoj 1867. Sve ovo bio je niz znanstveno neprovjerenih tvrdnji izrečenih jezikom surovog nacionalističkog novinstva.

Talijanski političar Nino Bixio je u jednom govoru pred narodnim zastupnicima u Firenzi 1868. istakao da je Italija sve do Rijeke, iako su Mleci tek kratko doba vladali Rijekom. Međutim, u ratovima za talijansku nezavisnost poginulo je pet Riječana, a Riječani su se borili i sa mađarskim revolucionarima 1848. i to će biti razlog što iredenta kasnije nije svojatala Rijeku ne želeći doći u sukob s Mađarskom koja je u očima talijan-

[21] Ivan Pederin, Zabrane dalmatinskog i stranog novinstva i časopisa (1865.-1879.) i zameci fašističke ideologije, Republika, 46 (1990.) br. 11-12. str.111-129

skih liberala bila demokratska. Početkom XX. st. mađarska vlast u Rijeci nastoji ojačati nazočnost Mađara u činovništvu i gospodarstvu Rijeke pa se društva *La giovine Fiume,* liberalno-mazinijevske orijentacije i *Dante Alighieri* instinktivno orijentiraju prema iredenti, to više što u to doba mladi Riječani obično studiraju u Italiji.[22]

Tomaso Silani, urednik lista »*Rassengna italiana*« je u knjizi *Capisaldi, I. Il problema adriatico e la Dalmazia* (Milano, 1918) odmah u početku istakao da Italija s pravom traži Goricu, Istru, Rijeku i Dalmaciju kao što Francuska traži Alsas i Lotaringiju. Svi ti krajevi su uz male prekide pripadali Rimu, odnosno Mlecima do mira u Campoforimiju. Slaveni su bili vjerni Mlecima, osobito Zadrani i Perast. Onda je napisao da su austrijske statistike lažne, ali da je iz istočno-jadranskih baza lako napasti Italiju. Jadran mora postati talijansko more, ali će Hrvati i Srbi imati izlaz na to more da mogu trgovati. Italija se neće opirati njihovom ujedinjenju, ali bez štete po svoja sveta prava. Onda je spomenuo mučenike za Italiju, to su tršćanski atentator 1882. Guglielmo Oberdan, Nazario Sauro iz Kopra i Francesco Rismondo iz Splita. Sauro je bio kapetan. Iako austrijski državljanin sudjelovao je u ratu Italije protiv Turske zbog Tripolitanije. Bio je poznat kao žestoki iredentist pa je pred rat izbjegao u Mletke bojeći se uhićenja. Predlagao je planove da se izazovu incidenti s Austrijom da bi Italiju uvukao u rat, potom je za rata sudjelovao u talijanskoj špijunaži u Istri, u napadu na vojne objekte u Poreču i napokon u napadu na riječku luku 1916. kad je zarobljen. S obzirom da je bio austrijski državljanin prijeki sud ga je osudio na smrt vješanjem.[23] Svi su oni dali život za Italiju, njezino jedinstvo s drugom obalom. Obrazložio je talijanske zahtjeve za Istrom i Dalmacijom argumentima sličnim Tamarovima, spomenuo Austrijance koji favoriziraju Hrvate protiv Talijana, Dalmaciju kao odskočnu dasku Italije za ekspanziju na Sredozemlje i osobito stratešku vrijednost Zadra koju je još 1311. uočio Albertino Mussatto o kojem ništa ne govori. Važnost Šibenika uočio je 1656-1660. Onofrio del Campo. Koparski magistrat upozorio je još 1797. na opasnost po Mletke, ako Austrija dobije Istru i Dalmaciju. To bi bio kraj mletačke trgovine, a sjeverna Italija bila bi otvorena za sve napade. Južnoslavenska uljudba postoji jedino na etnografskoj razini, kao i etiopska. Spomenuo je loš borbeni moral jugoslavenskih legija zbog nedostatka unutarnje kohezije. Priznao je nastojanje Srbije da stvori veliku Srbiju, ali je uočio neslogu Hrvata i Srba, katolika i pravoslavnih i odanost Hrvata Austriji, osobito reakcionarnih frankovaca, preporučio je savez Talijana i Srba da se od Hrvata očuva Dubrovnik. Čitav protugermanski svijet priznaje Italiju i njezine zahtjeve. U drugom dijelu knjige pod naslovom *Italija e l'Asia Minore con una nota economica di Mario Alberti* istakao je plodnost zemlje u Maloj Aziji koja bi zbog toga mogla primiti mnogo talijanskih useljenika.

22 Carlo Ghisberti, Fiume nell'opinione pubblica italiana dall'irredentismo alla grande guerra, u: Rijeka u stoljeću velikih promjena (Zbornik radova) – Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Atti del Convegno), Rijeka – Fiume, 2001., str. 22-29.

23 Christian Knez, Nazario Sauro, il martire capodistriano, Fiume, Rivista di studi fiumani (Nuova Serie) XX (2000) N. 1. Roma str. 91-114.

Preporuča talijansku kolonijalnu ekspanziju na Bliskom Istoku koja će slijediti rimska osvajanja, okomljuje se na Turke i Islam, poziva se na Rim i njegovu božansku misiju i mletačke kolonije. Ali, taj imperijalni program u Aziji počinje s osvajanjem Istre i Dalmacije. Mleci, Genova, Bari, Amalfi, Pisa, Firenze i Savoja svi su orijentirani prema Istoku. Iz Zadra, Splita i Dubrovnika Mleci su prodirali u Bosnu i sve to povijesna je misija Italije to više što preko Balkana i Jadrana vode glavni putovi svjetske trgovine. Sillani napominje da su očevi današnjih Talijana vladali svijetom, Mleci su na četvrtom križarskom pohodu osvojili Carigrad i dužd je tada postao gospodarom četvrtine Carstva, a i Pisa se u to doba širila na Istok.

Ovaj čisto politički spis nadahnut vojnim doktrinama o obrani Italije sadrži jasan, neozbiljan i megalomanski program talijanskog imperijalizma koji će uskoro prihvatiti Benito Mussolini.

Talijanska javnost ipak nije bila jedinstvena pa su *Carlo Maranelli i Gaetano Salvemini* objavili iste 1918. godine u Firenzi knjigu pod naslovom *La Questione dell'Adriatico.* Salvemini je bio direktor utjecajnog lista »*Unita*« i profesor na sveučilištu u Firenzi.

O mijeni stoljeća Srbija je nastojala anektirati dijelove južnih Slavena pod austrijskom vlašću, Austrija Slavene na Balkanu i izbiti na Egejsko more, Strossmayer je želio ujedinjenje južnih Slavena pod habsburškim žezlom. Za Italiju bi to bila katastrofa sve ako bi i dobila Dalmaciju jer bi u takvoj državi prevlast stekli katolički italofobi pod zaštitom dinastije. Najpovoljnije rješenje za Italiju je Jugoslavija izvan Austro-Ugarske, ali bi to bio i kraj Carevine, a onda bi njemačka Austrija i Jugoslavija postale prirodnim saveznicama Italije. Za Austro-Ugarsku je katolicizam oružje vanjske i unutarnje politike, ona pobuđuje hrvatske klerikalce protiv liberala i Srba pa protiv Talijana u Dalmaciji. U Jugoslaviji bi pravoslavlje zakočilo katoličko svećenstvo. Propast Austro-Ugarske bila bi na korist pravoslavne Srbije i Rumunjske, liberalne Češke i Italije i poraz političkog katolicizma u Italiji. Ovo objašnjava papinu austro- i germanofiliju. Jugoslavija bi bila za Italiju kao Belgija za Englesku obrana i amortizer. Južni Slaveni govore uglavnom jedan jezik, ali jedinstvo jezika bez duhovnog jedinstva ne čini naciju. Autori vjeruju da je obrazovano građanstvo nadišlo vjerske razlike među južnim Slavenima, ali su se hrvatski vojnici na fronti vrlo odlučno borili protiv Srba. Ne bi trebalo ni zaboraviti slovenske i srpske dragovoljce u srpskoj vojsci. Južnim Slavenima valja pomoći pa će se oni tako udaljiti od ruskog utjecaja. Hrvatski i slovenski klerikalci uvijek su bili protiv Jugoslavije jer su znali da će u njoj biti manjina. Autori su zaboravili da je protiv stvaranja vjerski mješovite Jugoslavije bio i ruski ministar vanjskih poslova Sergej Sazonov.[24] Giovanni Giolitti, predsjednik talijanske vlade smatrao je da je Jugoslavija izmišljotina pustolova, kakav je Ante Trumbić koji bi tako našao način kako će ga saveznici izdržavati, sumnjao je da će Bosanci pristati da uđu u veliku Srbiju, nije bio za raspuštanje Austro-Ugarske i smatrao je da je bolje slaba Austro-Ugarska, nego jaka Njemačka u Innsbrucku.[25]

[24] D.Šepić, I. Op.cit. str.166.

U Dalmaciji obrazovani govore talijanski, a pomorci mletački dijalekt što će olakšati gospodarski prodor Italije na Balkan, a prijateljska Italija učinit će da južni Slaveni više neće trebati Ruse i Nijemce. Prošla su vremena kad je Ruggiero Bonghi u Austro-Ugarskoj vidio obranu Italije od Rusije i kad su Nijemci i Mađari trebali podršku Njemačke da bi mogli ugnjetavati svoje narode. Donedavna je austrijskim Slavenima bio cilj trijalizam sa sjedištem u Trstu, no ako se sada stvori Jugoslavija njezino težište bit će Beograd ili Skopje, a glavna luka Split. U Gorici, Gradiški, Trstu i zapadnoj Istri ima podjednako Slavena i Talijana, nijedna nacija nema prednost kako to misle nacionalisti na obje strane, ali Talijani su obrazovano građanstvo. Ako Slovenci traže Trst to je isto kao da Švicarska traži Genovu ili Njemačka Antwerpen ili Mađarska Rijeku. Italija treba dati Sloveniji slobodu prolaza, onda neće biti potrebna politička vlast, a slovenski nacionalisti ne smiju zaboraviti da je Bismarck tražio Trst za njemačku luku pa su se Nijemci infiltrirali u tršćansko gospodarstvo. Danas se ne smije dopustiti da Nijemci stvore razdor između Slavena i Talijana i pripaziti na nacionaliste svih strana koji su djetinjasto isprazni, a nedostaje im smisao za proporciju. Trst valja pripojiti Italiji, ali i osigurati njegovu obranu za slučaj rata. Da rata ne bi bilo valja dati trgovačku i carinsku slobodu za sve žitelje tršćanskog zaleđa. Valja misliti o pitanju manjina koje se nalaze u svim zemljama Europe. Italija je riješila pitanje Vatikana pa može i pitanje manjina. Nacionalno jedinstvo nije isto što i zemljopisno jedinstvo, prirodnih granica nema, političke granice sve su umjetne pa je smiješno da je riječko predgrađe Sušak hrvatsko, dok je Rijeka mađarska. U Rijeci je Talijana nešto više nego li Hrvata, ali ako se Rijeka i Sušak spoje, Hrvata je više. Pa ipak u Rijeci nitko ne govori o iredentizmu, a nema ni iredentističkih udruga. Pitanje autonomije Rijeke valja riješiti kao i pitanje San Marina, Trst će postati luka srednje Europe samo ako pripadne istoj državi kojoj pripada i Rijeka. Ako pak Jugoslavija ne bi dobila Rijeku ona bi tražila luku dalje na jugu, možda i u Solunu i izmakla bi nadzoru Italije, a južni Slaveni postali bi neprijatelji Italije ako bi ona uzela Rijeku.

Dalmatinski Talijani vide u Hrvatima amorfnu i nacionalno neosviještenu masu, ali su oni ipak neznatna manjina, sve ako ih i ima više od 18 000, koliko kažu austrijske statistike. Hrvati ipak nisu takva amorfna masa, imaju svoje škole, obrazovani sloj, novine, političke i gospodarske organizacije posvuda osim u Zadru gdje su Talijani većina. Hrvata je više u školama i među posjednicima. Pisci opažaju da staroslavensku službu Božju nitko nije uspio iskorijeniti do danas, a ona nešto znači u narodnoj svijesti Hrvata, a velik je broj italo-jezičnih Hrvata u Dalmaciji. Mazzini je pisao 1866. da je Istra talijanska i potrebita Italiji isto kao što su dalmatinske luke potrebite južnim Slavenima, a N. Tommaseo je 1861. pisao u spisu *Ai Dalmati* da će uskoro doći vrijeme kad će jezik javnih spisa u Dalmaciji biti hrvatski. Kad se Italija ujedinila važnost Talijana u Dalmaciji jako je opala pa se onda dogodilo da su se neki Slovenci iskazali kao Nijemci, iako su govorili slovenski, neki tršćanski Slovenci postali su talijanski nacionalisti, a neki Dalmatinci talijanskog

[25] str. 213-214.

jezika hrvatski nacionalisti. Talijanima je 1861. pogodovao izborni zakon, no izborna reforma 1896. jako je ojačala položaj hrvatske većine, premda je postotak obrazovanih među Talijanima bio mnogo veći nego li među Hrvatima. Kad je uvedeno opće pravo glasa u Austriji Talijani su pobijedili na izborima u Istri i Trstu, ali nisu više imali nikakvih izgleda u Dalmaciji. Slično su se stvari razvijale i u Češkoj gdje su gornji slojevi u XIX. st. bili njemački. Talijani u Dalmaciji do 1895. nisu bili iredentisti nego autonomaši, a onda se to počelo mijenjati jer je hrvatski pokret u Dalmaciji bio jači nego li u Istri jer je obrazovanje Hrvata u Dalmaciji bilo bolje. No nacionalnu svijest u Dalmaciji budili su dalmatinski studenti u Padovi,[26] a u Italiji nije bila proširena svijest da valja osvojiti i anektirati Dalmaciju. Italija će se najbolje pobrinuti za svoju manjinu u Dalmaciji tako da sklopi dobre odnose s Jugoslavijom pa će tako i njezina manjina u Dalmaciji dobiti jezična i kulturna prava. Ako je to bilo moguće u Austro-Ugarskoj zašto to ne bi bilo moguće i u Jugoslaviji. Doduše, u Dalmaciji su mnoge građevine djelo talijanskih majstora, ali to isto važi i za Beč, Krakow i St. Petersburg. Pisci su sve više ironički prema talijanskom nacionalizmu pa pišu kako je donedavna na nekom otoku u Dalmaciji živio starac koji je govorio starodalmatski[27] pa talijanski nacionalisti pišu o njemu kao da je on vlasnik Dalmacije, a talijanski kralj njegov nasljednik. Ako se u Dalmaciji zna i govori talijanski, odnosno mletačko narječje u Piemontu se razumije francuski pa ipak Francuska ne traži Piemont. Ako se pučanstvo neke zemlje odnosi neprijateljski prema vlasti osvajača tom se zemljom može vladati jedino tako da se domaće pučanstvo istrijebi, kako su Turci istrijebili Armence. Maranelli i Salvemini ne vjeruju da se tlačenjem može nešto postići u Dalmaciji, neće se postići ništa ni ako se zavade Hrvati i Srbi. Hrvatski su klerikalci doduše protivnici Srba, ali i Talijana, a Srbi su talijanski saveznici protiv Austro-Ugarske u Dalmaciji. Pisci se i dalje rugaju talijanskim nacionalistima pa pišu kako je Dalmacija siromašna, ali zar će postati bogata ako pripadne Italiji? Ako je rimska Dalmacija bila bogata ona je to bila jer je bila luka zaleđa, a ne zato što je bila rimska. Pisci upozoravaju da bi neprijateljstvo Talijana i Slavena mogli iskoristiti Nijemci. Jugoslavija bi im onda dala Sloveniju, a Nijemci bi sa Slovencima onda pokušali steći Trst. Pisci upozoravaju na neprijateljski odnos klerikalnih, protusrpskih Hrvata koji su bili odani Austriji i na opasnosti koje mogu proisteći za Italiju s te strane. Upozorava i na dobre odnose Talijana i Srba, pa na ugled talijanskog jezika i kulture u Dalmaciji.

I napokon pisci predlažu da Dalmacija pripadne Jugoslaviji, a Zadar i Rijeka dobili bi autonomiju. Talijanski bi bio obvezatan predmet u hrvatskim školama u Dalmaciji, odnosno hrvatski u talijanskim, ustrojila bi se i dva školska vijeća, Dalmatinci bi studirali u Italiji, a diplome bi im se priznavale. Pula i Vis nisu više strateški važne kao nekoć zbog brzine

[26] Kao Ivan August Kaznačić, urednik "Zore dalmatinske"Ivan Pederin, Dubrovački ilirac Antun Kaznačić, Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, . 24-25 (1987.) str. 161-170. Upućujem još i na doktorsku disertaciju Slavice Stojan o Kaznačiću.

[27] To je bio Tone Vudena, koji je umro 1898.

ratnih brodova koji trebaju manje vojnih baza. Zbog toga će Italiji biti dosta posjed Pule i Vlorë (Valona). Hrvatska je slaba. Od svih pomorskih bitaka na istočnoj obali Jadrana, a to su Zadar, 1202., Korčula 1298., Pula 1379., Vis 1811., i 1866. samo jednu su dobili ljudi s istočne obale Jadrana, a to će reći da Italiji ne prijeti opasnost od Hrvatske. Ako je zapadna obala Jadrana pjeskovita, kako to ističu talijanski admirali, to otežava iskrcavanje i daje dobre izglede za obranu to više što je ona i bolje napučena i ima dobre željezničke pruge koje ipak ne mogu preko Apenina. Dalmacija je slabo napučena i zaštićena dvostrukim, pa i trostrukim redovima otoka dakle u boljem položaju za obranu. Kad je Rim osvojio Dalmaciju morao je osvojiti sve do Dunava da se osigura. Hoće li Italija napraviti isto? Kad bi talijanski imperijalisti dobili Italiju, sredozemne obale i kolonije, pa Levant, Italija bi morala postati najvećom pomorskom silom na svijetu da bi sve to zaštitila. Prema tome osvajanje Dalmacije značilo bi vojno slabljenje, a ne jačanje, a time bi se i trgovina na Jadranu ugasila. Na kraju pisci savjetuju Talijanima da slijede Mazzinijevu misao i postanu zaštitnici ugnjetavanih naroda Austro-Ugarske, a osobito južnih Slavena i njihovi saveznici protiv njemačkih i mađarskih tlačitelja. Oni su doživjeli austrijsko i mađarsko ugnjetavanje pa se sada boje talijanskog. Italiji škodi imperijalistička i iredentistička kampanja koju vode Antonio Cippico, Attilio Tamaro, Alessandro Dudan, Francesco Coppola i drugi.

Kod ove dvojice pisaca upada u oči umjerenost i razboritost kojom su oni preporučali Italiji dobre odnose s južnim Slavenima, no s druge strane oni budućnost Hrvatske vide u Jugoslaviji i tu su već pokazali manje pronicljivosti, a vjerojatno nisu ni znali hrvatski pa nisu mogli pratiti mnoga zbivanja preko Jadrana.

Salvemini je iste godine izdao u Firenzi knjigu pod naslovom *Italija e Jugoslavia a cura di un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Anzilotti Antonio – Baldacci Antonio – Borgatta Gino – Cvijic Giovanni – Ghisleri Arcangelo – Levi Morenos David – Miric V. – Prezzolini Giuseppe – Salvemini Gaetano – Stojanovich Costa – Trumbich Ante.* Ovo izdanje zamišljeno je kao polazište za stvaranje novog poretka na Jadranu u kojem će nestati obostrane mržnje od koje je samo Austrija imala koristi pa su austrijski i njemački agenti uvjeravali Slavene da su Talijani njihovi iskonski neprijatelji, iza Italije je Antanta. To znači da Slaveni moraju ostati u Austriji koja ih štiti od Talijana. Ako bi Italija otela Hrvatskoj Rijeku i Dalmaciju to bi njih bacilo Nijemcima u zagrljaj, a svrha rata je raspad Austro-Ugarske koja je stožerno pitanje rata. Kako bi se to postiglo valja stvoriti jadransko-balkanski program. To znači da Italija mora osvojiti njihovo povjerenje? Da bi se to ostvarilo valja iskoristiti borbu Hrvata protiv mađarske oligarhije. Valja znati da Austro-Ugarska nije razbijena dok god ima Hrvatsku, Češku i Sloveniju. Ako se stvori Jugoslavija ona neće nikad biti opasnost za Italiju. Jugoslavija je nužnost i za Englesku koju ugrožava Austro-Ugarska ekspanzija prema Egejskom moru. Trijalizam bi bio jako opasan za Italiju čak i onda ako bi ona dobila istočnu obalu Jadrana, jer bi se u trijalizmu ostvario jak utjecaj katolika dinastičara i isusovaca koji ne vole Italiju. U Jugoslaviji s pravoslavnom dinastijom isusovci ne bi imali utjecaja. Ovdje je Salvemini bio pronicljiv pa je osjetio da će se katolički krugovi u Hr-

vatskoj i Sloveniji opirati stvaranju Jugoslavije, a predskazao je i ugnjetavanje katolika u obje Jugoslavije.[28] Ovdje se može spomenuti da je zadarski nadbiskup Dvornik smatrao pred rat da je mladoturski pokret masonskog nadahnuća, te da masonerija s tim pokretom uništava Tursku carevinu. No masonerija je nadahnula i balkanski savez, a želi uništiti i Austro-Ugarsku da bi iskorijenila katolicizam među južnim Slavenima. Zadarski Talijani pak žele sa staroslavenskim izići ususret shizmi.[29] Tada je i dalmatinski namjesnik Nikola Nardelli javio u Beč da su Trumbić i Supilo već godinama članovi masonske lože u Mađarskoj ili Hrvatskoj koja je protuaustrijska.[30] Salvemini je završio da valja razbiti Austro-Ugarsku iz Mazzinijevih tradicija, a Mazzini je također bio mason. Ovi podaci dopuštaju zaključak da je masonerija sudjelovala u stvaranju Jugoslavije. A stvaranje Jugoslavije pojavilo se kao politički program tek 1915.

Narodni zastupnik u srpskom parlamentu *Kosta Stojanović* napisao je prilog pod naslovom *Italija e Serbia* u kojem je istakao kako se program stvaranja velike Srbije nimalo ne kosi s talijanskim interesima i obratno. Dodao je da je Italija stavila na raspolaganje svoju trgovačku mornaricu za carinskog rata Austro-Ugarske protiv Srbije, da je Italija suglasna da Srbija dobije trgovačku luku na Jadranu, a njoj ratna luka i ne treba. Na talijanski zahtjev je austro-ugarska luka napustila Sandžak, Italija je pomogla Srbiji poslije povlačenja kroz Albaniju, a odnosi Srbije i Italije bili su dobri i u XIII-XIV. st., pa je Srbija štitila Mletke od napada s istoka, dubrovački *Srbo-hrvati* pod dojmom su talijanske kulture koja je vidljiva i na srpskim manastirima. U godinama 1876. i 1917. su se na Drini na srpskoj strani borili talijanski dragovoljci, a preko Srbije će ići i talijanska trgovina s Balkanom. Ovaj prilog pokazuje da je u Srbiji pred sam kraj rata malo tko mislio o stvaranju Jugoslavije, a daje povoda promisliti da se kod Tamara i Dudana, koji su svi žestoko mrzili Hrvate, malo čita o Srbiji protiv koje kao da oni nemaju ništa.

Atonio Anzilotti napisao je prilog pod naslovom *Austria e Slavia negli scrittori del nostro Risorgimento*. U tom prilogu je pisao kako je Vincenzo Gioberti, koji je potekao iz piemontskog plemstva bliskog Dvoru opazio još 1844. u spisu *Delle speranze d'Italija* da Italija mora kao i druge europske države gravitirati prema istoku, Balbo je u Austriji gledao grudobran protiv Istoka, očekivao je stapanje Slavena s Austrijom i povoljno gledao na gospodarsku uniju od Baltika do Sredozemlja, nalazio je da austro-pruski carinski savez ima odraza i na Italiju. Međutim, Mazzini je u Austriji vidio umjetnu tvorevinu koju razdi-

[28] Otpor katolika stvaranju Jugoslavije opisao je Viktor Novak *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.

[29] Državni arhiv Zadar, Tajni spisi, 570. 130/geh.

[30] Ivo Prodan je znao da u politici novog smjera djeluju masoni, Ivo Petrinović, Ante Trumbić, Politička shvaćanja i djelovanje, Zagreb, 1986. str.101.o odnosu austrijske tajne policije i Mazzinija, vidi Ivan Pederin, Austrijska policija u borbi protiv masona i tajnih društava poslije srpanjske revolucije (1830) (I.), Hrvatska obzorja, III(1995) br.3 i 4. str. 665-680, 921-928. Rad pod naslovom Italia irredenta i Dalmacija do 1919. tiska se u radovima Međunarodnog skupa o talijanskoj upravi na hrvatskim prostorima i egzodusu Hrvata (1918.-1943.).Tu se vidi uloga talijanske masonerije 1903. i u odnosima Italije i Francuske.

ru krize, Austrija je veći bolesnik nego li Turska pa je on već 1833. mislio na razbijanje Austrije, koja je ipak grudobran protiv ruskog prodora na tjesnace, a ti tjesnaci moraju preći u ruke Slavena, točnije balkanske konfederacije koja će živjeti u prijateljstvu s Italijom. Jadran je za Mazzinija most prema Slavenima i Mađarima, Gaj i Jelačić vodili su rat protiv Mađarske koji je koristio Beču. Engleska želi proširiti svoj utjecaj na balkanske i podunavske Slavene, čuvati svoje interese u Vlaškoj i Moldaviji odakle dobiva žito,[31] ne dopustiti Rusiji prodor na Sredozemlje i u Perzijski zaljev. Prema Cavouru Austrija je bila produžena ruka Njemačke, ali Mađari hoće hegemoniju. Mađarski general Klapka govorio je Cavouru da će Austrija postati nemoćna bez Mađara i Slavena pa Garibaldi misli na ekspediciju u Dalmaciju.[32] Cavour nije bio za aneksiju Trsta, Istre i Dalmacije, sve ako je znao za talijansko pučanstvo u Dalmaciji. Cavour je bio svjestan važnosti Hrvata u Dalmaciji, ali je Jelačićev pohod pobudio misli da su Hrvati slijepo oruđe Dvora. Na drugoj strani u Italiji se opažalo da su južni Slaveni stisnuti između Mađara i Austrije sve skloniji Rusiji, ali i to da su Talijani u Dalmaciji uvijek živjeli u slozi sa Hrvatima. Neki su opažali da se Austrija služi Hrvatima u ratu, ali ih neće u politici pa se Italija mora vezati s Mađarskom. Hrvati žele obnovu trojednice, a nadaju se koristi i od Austrije. Dalmatinski Talijani nažalost vide samo Italiju. Metternicha je opisao kao centralista koji je razorio nacionalno pravo. I napokon se autor pozvao i na francuskog slavistu Cyprien Roberta koji je smatrao da Poljaci moraju biti posrednici između Hrvata, Slovenaca i Mađara. Većina Hrvata i Slovenaca odana je caru, a tako i Trst za kojeg je ulazak u Italiju isto što i ulazak pod crnu mletačku vlast, a kad su se talijanski brodovi približili istarskoj obali nitko im nije klicao. I Tommaseo je znao da je Dalmacija slavenska i da ne može postati talijanska jer je uvijek bilo teško upravljati s ljudima drugog jezika. Pisac je ipak vjerovao da Dalmacija ne može postati ni Hrvatska i tu su se na nj odrazili Tommaseovi nazori[33] jer je Tommaseo u Srbiji vidio narod koji će okupiti južne Slavene, drugi centar okupljanja za nj je bila Poljska. Autor je smatrao da se Bosna i Hercegovina moraju vezati s Dalmacijom. Autor je spomenuo Vincenza Solitra koji je zamjerio Mlecima da su zapustili Dalmaciju što se ne može danas reći, ali se može reći da su Mleci u XVIII. st. imali nesuvremenu privredu i upravu. U Trstu je Anzilotti spomenuo različite nazore talijanskih političkih pisaca i znanstvenika kao što su Pietro Kandler, Francesco Combi i Pacifico Valussi

31 Engleska je poslije 1849. planirala gradnju željezničke pruge od Skadra do Beograda. Tada je Austrija poslala na Jadran nekoliko ratnih brodova da krstare i time dala Engleskoj do znanja da se udalji od Balkana, Ivan Pederin, Pokušaj prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću, Croatica Christiana Periodica god. XVI (1992.) br.30. str.183-223. Isti, Osvajačka politika vladike Petra II. Petrovića Njegoša, Mostariensia, Mostar 1997. br. 6. str. 109-138.

32 Garibaldi je to i pokušao 1882. kad je organizirao drugi Bokeljski ustanak koji je trebao biti dinamit što će srušiti Austriju i Tursku, Ivan Pederin, I tentativi di Garibaldi di sollevare i Balcani contro l'Impero Asburgico, La Cultura nel Mondo, XLVII(1993) N.4. str.8-19

33 Ivan Pederin, Tommaseo pod okom austrijskog redarstva i njegovo rodoljublje, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadar, god. 34 (1992.) str.197-235.

o Trstu koji bi trebao biti austrijska luka ili dio Italije, a onda je istakao mišljenje da Trst mora postati slobodan grad koji će razvijati dobre odnose sa Slavenima, uz koje valja pristati u njihovom protivništvu s Mađarima. Italija nema snage da privuče priobalne gradove Istre, sve ako su oni posve talijanski, osim toga Italija koja je u neprijateljstvu s Austrijom ne smije kao ona podjarmiti druge narode. Hrvati i Srbi imaju pravo tražiti jadranske luke, ali ne i poslaveniti Talijane u tim gradovima iz kojih valja graditi komunikacije prema unutrašnjosti, a talijanski će ostati u Dalmaciji jezik trgovine i načelo uljuđivanja. Južni Slaveni će se okoristiti s talijanskom uljudbom, ali se ne smije zaboraviti da su trgovina i pomorstvo u Dalmaciji u hrvatskim rukama. Valja stvoriti Jugoslaviju kao grudobran protiv germanizma, oni ne mogu ostati vezani s Austrijom ili Njemačkom jer su prema tim silama u istom položaju kao i Italija, a Austrija hoće germanizirati jedne i druge. Germanizacija kao pojam tu nije definirana ni jasna. Autor je kao prirodne granice Italije naveo Istru do Plomina, Sloveniju je spomenuo kao sekundarno pitanje obrane od Nijemaca, spomenuo je granicu na Julijskim Alpama i istakao podunavski karakter Austrije. Combi je ipak smatrao da je Austrija europska nužnost.

Ovi pisci pružili su ruku preko Jadrana, a ako bolje osmotrimo njihove razloge i tradiciju njihovog mišljenja vidjet ćemo da je ona i stara i jaka, ali ćemo isto tako vidjeti da Italija na Balkanu odnosno na drugoj strani Jadrana vidi prije svega Srbiju, a u drugom redu Jugoslaviju pod srpskim nazivnikom. Možda nećemo mnogo pogriješiti ako tu nazremo masonski način mišljenja koji seže u povijest do Mazzinija. U spisima ovih pisaca opaža se i svijest o talijanskoj kulturnoj superiornosti kojom će Italija prodrijeti preko Jadrana i tu moramo pomisliti na Vicenza Giobertija koji je istakao nazor da je Italija kneževska nacija u Europi (*la nazione principe*)[34] sve ako ovdje moramo priznati da je Hrvatska ipak mali narod pa ovakva nadmoć Italije prema nama nije bez osnove.

Alessandro Dudan ponovno se javio te godine prilogom *La Dalmazia italiana*[35] u kojem je ustvrdio da su sve austrijske statistike krivotvorene, da su Vlaji čisti Latini koji nikad nisu htjeli biti Hrvati, a Austrija ih je zbog jezika kojim ophode proglasila Hrvatima jer Austrija pohrvaćuje Dalmaciju poslije bitke pod Visom. Potom je opet istakao značaj plastičnih umjetnosti u Dalmaciji. Ta umjetnost manje je djelovala svojim estetskim svojstvima, a više nekako *totemistički* dokaz podrijetla talijanske manjine u Dalmaciji koja je ta djela smatrala svojim.[36]

Iste 1918. godine izišla je u Milanu još jedna knjiga Alessandra Dudana pod naslovom *Dalmazia e Italija.* U toj knjizi on je u Velebitu i Dinari vidio nastavak luka koji počinje s Alpama i zatvara Dalmaciju u prostor u kojem se nalazi Italija. Ti gorski lanci nastavljaju se prema jugu do Orjena i Boke. Ti gorski lanci odvajaju Dalmaciju od Hrvatske,

[34] Del primato morale e civile deglli Italiani, introduzione e note di Gustavo Balsamo-Crivelli, Torino, 1925.

[35] Emporium, Rivista mensile illustrata d'Arte Letteratura Scienze & Varietà, vol. XLVIII (1918.) N. 286. str. 180-195.

[36] O ovakvoj ulozi umjetnosti i filozofije Robert Escarpit, Sociologie de la literature, Paris, 1958. str.101

a more je spaja s majkom Italijom. Pirineji su granica Španjolske, ali ne i Ocean jer se na drugoj strani Oceana nalaze Španjolci. U nastavku je ponovio svoje misli o Dalmaciji kao sredozemnoj zemlji i pripadnici grčko-rimske uljudbe. Bosna je orijentalna. Istakao je kroniku Tome Arhiđakona kao spomenik dalmatinskog latiniteta, svijest o pripadnosti Rimu kod Rumunja, podređeni položaj Hrvata pod mletačkom vlašću. Taj položaj nije bio podređen jer su Dalmatinci bili mletački građani *ab intus*. Mletački knez je u dalmatinskom gradu upravljao na čelu Velikog i Malog vijeća, tek što je njegov glas važio za dva. Teško je govoriti o posve podređenom položaju Hrvata u Mletačkoj Republici.[37] Austriju je opisao kao vlast koja denacionalizira dalmatinske Talijane bez mnogo uspjeha pa grad ostaje talijanski, a selo hrvatsko, ali su dalmatinski seljaci vjerni sljedbenici autonomaša jer nisu nacionalno osviješteni. Ustao je protiv osnivanja Jugoslavije koja bi po njegovom mišljenju bila prijetnja Italiji. Trgovina Dalmacije s Bosnom neznatna je, s Italijom naprotiv važna.

Tomaso Sillani napisao je knjigu pod naslovom *Lembi di patria*.[38] Knjigu je izdao s motom *Haec est Italija Diis sacra* što upućuje prema rimskom poganstvu i time sugerira da je suvremena Italija nasljednik Rima. Uvodno je pisac opisao Italiju kao najljepšu zemlju na svijetu u čemu mu nećemo protusloviti, a onda Alpe koje su Rimljani smatrali svojom prirodnom zaštitom što nije točno jer su Rimljani svojom granicom smatrali *Limes*, a to će reći Rajnu i Dunav. No onda je Italija žrtva sjevernih barbara koji dolaze do mora. Potom autor spominje Trento i Danteov spomenik koji je bio političko pitanje prije rata, rimski Trst iz kojeg izlaze putovi za Noricum, Panoniju i srednji vijek s vlašću nasilnih svećenika. Tu se autor iskazuje kao protuklerikalac. Prelazi na Mletke kao *mladu i imperijalističku silu*. U ovom radu nema stručnih opisa crkava i palača, ali ima esejističkih bljeskova i smionih jezičnih kombinacija. Rim opisuje kao uljudbeni imperijalizam, rimska osvajanja nisu okrutni ratovi nego uljudbena organizacija, a Rimljani se uvijek brinu o svojoj istočnoj granici pa spominje utvrdu kraj Trsta koja omogućuje nadzor kraja sve do Save, put koji je otvorio Julije Cezar, a s njim se služio i Trajan, Trajanove utvrde. Rimsko Carstvo opisao je kao utvrdu da bi prešao na opis Dinarskog gorskog lanca kao prirodnu utvrdu za zaštitu Jadrana i Italije kao posjednice tog Jadrana iz kojeg će Italija otpočeti ekspanziju prema Levantu i Africi. Autor je povijest na ovaj način sveo na sadašnjost pa je politika sadašnjosti odredila kod njega povijesnu istinu. Ipak nije mogao mimo suparništva Trsta i Mletaka u kojem je Trst podlegao i okrenuo se Austriji pa je napredovao kad ga je Marija Terezija proglasila slobodnom lukom, ali je onda spomenuo sve što je mogao da bi istakao njegov talijanski karakter, a to isto je napravio u opisu Kvarnera, gdje je spomenuo čak i Vergilijevu Enejidu, pa je tako nastavio i opisujući obalu prema jugu pišući o Danteu kao sudbinskoj sili. Tu se vidi uloga Dantea u razvitku nacionalne svijesti u su-

[37] Ivan Pederin, Mletačka uprava, privreda i politika (1409.-1797.), Dubrovnik, 1990.

[38] Od te knjige izišla su u Milanu do 1918. tri izdanja bez navoda godine.

vremenoj Italiji. Silloni ipak nije spomenuo Danteovu tercinu u kojoj on vidi Pulu kao granicu Italije[39] jer je Silloni tražio granicu mnogo niže od Pule. U Rijeci spominje Mađare kao napola uljuđene Mongole koji su u Rijeci potiskivali talijanske škole, ali ih je bilo koji su došli u Italiju da se bore za Risorgimento. Nastavio je tako opisujući u Dalmaciji sve što je bilo rimsko ili mletačko, a jedno i drugo proglasio je talijanskim, starohrvatske crkve i arheologiju nije vidio. U Splitu je našao autohtoni rimski element koji se tu održao usprkos hrvatskoj najezdi, u Dubrovniku je spomenuo mletačke zidine, ali nije spomenuo njegovo suparništvo s Mlecima.

Attilio Tamaro objavio je 1919. prilog pod naslovom *La Dalmazia e la Francia (1797-1813).*[40] U tom prilogu Tamaro je branio Italiju od političkih optužbi zbog imperijalizma i zahtjevima za Dalmacijom koja je Hrvatska pa je istakao mišljenje Napoleonova direktorija po kojem su Istra i Dalmacija talijanske, spomenuo je nadalje promletačke nerede u Dalmaciji 1797., nesklonost tadašnjih Dalmatinaca Austriji, što je svakako prijeporno osim u Dubrovniku. Nadalje je naveo da su za francuske vlasti svi činovnici u Dalmaciji bili Talijani što je opet prijeporno jer je uoči francuske okupacije i za njezinog trajanja djelovao u Dalmaciji fiziokratski pokret koji je u završnoj fazi bio i hrvatski i Mlecima je slično kao i kasniji Risorgimento zamjerao neliberalnost, a njegove su stečevine Ivan Kreljanović Albinoni, pripadnik drugog naraštaja fiziokrata i Šime Ljubić prenijeli u ilirizam.[41] No onda je došla prva austrijska uprava koja je progonila slobodoljubive Talijane u Dalmaciji, o čemu nema vijesti u kasnijoj znanosti, ali je i Austrija u Dalmaciji vidjela talijansku pokrajinu, što je kontradikcija prema prvoj tvrdnji. Tamaro je nastavio s opažanjem da je Jadran uvijek pripadao onome tko je u svojoj vlasti imao Istru i Dalmaciju, nikad onima koji su držali Mletke, Jakin i Rimini. Napoleonu je Dalmacija bila vojna baza za prodor na Levant, on je pogriješio što se u tome oslanjao na Jakin, a u tome je pogriješio i admiral Persano koji je zbog toga doživio poraz pod Visom. Dolazak ruskog admirala Senjavina na Jadran znači za Tamara sukob Latina s pravoslavljem. Tamaro nadalje opaža da su dalmatinski seljaci bili neskloni Francuzima, ne navodi da su bili skloni Austriji, odnosno Hrvatskoj, ne spominje Andriju Dorotića,[42] ali svečano piše o osnivanju kraljevine Italije u koju je bila uključena Dalmacija, ne spominje kratko razdoblje u koje je Dalmacija bila dio Italije, ali ipak spominje novu državnu tvorevinu – Ilirske pokrajine. Na kraju spominje

39 si com'a Pola, presso del Carnaro ch'Italia chiude e suoi termini bagna, (Inf. IX. 113-114)

40 U Rassegna italiana, Fasc.. XI (1919.)

41 Ivan Pederin, Đuro Ferić kao pjesnik hrvatskih fiziokrata i jedan od začetnika hrvatskog narodnog preporoda, Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, sv. 21(1983) str. 225-250., isti, Fiziokratski pokret u Dalmaciji, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 10(1984) br. 1-2, str. 167-203., isti, Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića, Croatica Christiana Periodica, XVI(1992) br.29, str.85-125. Danica Božić-Bužančić, Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu, Pokret za obnovu gospodarstva, gospodarske akademije, ogledni vrtovi i poljodjelske škole druge polovice XVIII. i početka XIX. Stoljeća, Split, 1995.

42 Vicko Kapitanović, Fra Andrea Dorotić (1761-1837), Il suo tempo, la sua attivita e il suo pensiero, Romae,1978.

dolazak austrijske vojske koju su predvodili domaršali Todor Milutinović i Franjo Tomašić i završava tvrdnjom kako je jezik Dalmacije bio talijanski, hrvatski se slabo znalo.

U drugoj knjizi iste 1919. godine u Rimu »*Attilio Tamaro*« je pisao o nasiljima protiv talijanskih zastava i grbova u Splitu, napad na talijanski "*Gabinetto di lettura*" u Splitu 24/25. veljače 1919. što je izazov dostojanstvu Italije pa je patetično usporedio talijansku oslobodilačku zastavu s Kristom. Split je opisao kao grad koji se pod Antoniom Bajamontijem na čelu bori protiv Hrvata pošto je ranije zaustavio Turke. Upozorio je da su se Hrvati borili protiv Talijana na Soči i Piave, pozvao se na Tomu Arhiđakona i Marka Marulića, ali nije spomenuo da je Marulić otac hrvatske književnosti i da je pisao na jeziku koji je on sam nazivao hrvatskim. Spomenuo je solinske razvaline i Antonia Bajamontija kao dalmatinskog Krista koji je izgradio urbanu strukturu Splita i proveo u djelo uljudbeni utjecaj Italije. Bio je splitski gradonačelnik poslije Leonarda Dudana, hrvatski nije ni znao, a u bečkom parlamentu govorio je talijanski. On je želio sagraditi željeznicu Split-Dunav oko 1860. pa Split-Sarajevo-Beograd, a zapravo bi to bila veza Rima i Beograda. Bio je jako obljubljen u splitskom puku, a likom je nalikovao Mazziniju. Rođen je kao bogat, a umro je u siromaštvu. Tamaro je zamjerio talijanskoj delegaciji u Parizu nesigurnost, kritizirao je Londonski ugovor po kojem je Italija dobila samo jedan dio Dalmacije, istakao opasnost za dalmatinske Talijane. Napomenuo je da je Zolger bio član austrijske vlade, a sad je savjetnik jugoslavenske delegacije u Parizu, a drugi savjetnik tršćanski odvjetnik i donedavna zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču Otokar Rybar je poslije pobjede kod Kobarida otišao čestitati austrijskom guverneru u Trstu. Dodao je da Rijeka sama hoće u Italiju pa je na kraju tražio Dalmaciju do Neretve jer nema Dalmacije bez Splita, Italija bi mogla Jugoslaviji izgraditi luku u Neum-Kleku kao odštetu za Split. Ministru Vittoriju Emanuelu Orlandu zamjerio je kolebljivost na pregovorima na Konferenciji mira u Parizu. Završio je tako što je opisao Hrvate kao plebejsku rasu da bi nastavio da je država SHS za Italiju isto što je donedavna bila Austro-Ugarska, da u toj državi živi čak 4 milijuna Nijemaca, Mađara, Rumunja, Bugara, Albanaca, Kucovlaha i Talijana. Usporedio je dalmatinsko pitanje s pitanjem Alzasa i Lotaringije koje je Francuska izgubila 1870. i dobila 1919. Slavene je kao opasnost usporedio s Avarima i Turcima i napomenuo da su oni još u srednjem vijeku tražili obalne gradove. Na kraju je opet istakao da onaj tko ima Split i Šibenik može lako ugroziti ušće rijeke Tronto u Marche, pa i Rim.

Bio je to promidžbeni i huškački spis koji je pozivao na nasilja i osvajanja dok su u Parizu tekli pregovori na Konferenciji mira.

Tada se javio i američki novinar *Whitney Warren* jedan od malobrojnih prijatelja talijanskog ekspanzionizma na svijetu spisom pod naslovom *L'Effort militaire de l'Italie* (Pariz, 1919.) u kojem je istakao zasluge Italije u ratu da bi nastavio kako je Jadran pluća Italije bez kojega ona ne može, Dalmacija je prijetnja jadranskim obalama Italije, a Hrvati ne zaslužuju Dalmaciju jer su se borili na austrijskoj strani.

Splićanin *Giacomo Marcocchia* napisao je članak pod naslovom *Spalato e la sua italianità.*[43] Pošto je istakao stratešku važnost Dalmacije opisao je Split kao talijanski i Hrvate u

istočnjačkim nošnjama na gradskim ulicama, usporedio Split s Mlecima i Napuljem po izgledu i navikama života, istakao da su Hrvati uvijek ostali izvan gradskih zidina i pritom je zaboravio Dujma Rendića Miočevića, Gaju Bulata i hrvatsku općinu. Kad je Bizant počeo opadati, gradovi su u Dalmaciji zvali Mletke upomoć i Dalmacija je ostala mletačka do propasti Republike. Marcocchiji je tu posve nedostajala povijesna perspektiva pa su za nj ranosrednjovjekovni Splićani isto što i oni koji su 1919. molili talijansku vladu da ih okupira i anektira. Zadržao se dugo na stradanjima dalmatinskih Talijana poslije 1866., Antonija Bajamontija je usporedio s krivovjernim Farinatom iz Danteova pakla, pisao o izbornim nasiljima i krivotvorenjima, o progonima Talijana 1914. I on je istakao da su se Hrvati borili za Austriju protiv Talijana i Srba.

Gabriele D'Annunzio koji je izveo državne udare u Rijeci i Zadru, a pokušao ga je i u Trogiru obratio se 1919. iz Mletaka talijanskim čelnicima u Splitu Ercolaniju Salvu i Giovanniju Lubinu pod naslovom *Lettera ai Dalmati.* On je pismo uputio iz Mletaka, iz *Sala dei Pregadi* da upozori da rat ne samo da još nije svršio, već se nalazi na vrhuncu, napomenuo je kako su se Talijani naoružavali da spase Francusku i svijet, pa je on tom prigodom upozorio da je Dalmacija talijanska po ljudskom i božanskom zakonu. Onda su mu splitski Talijani darovali sliku mletačkog lava s Korčule u kombinaciji sa zelenim mramorom iz Dioklecijanove palače u Splitu, spomenuo je sve latinske oltare obale i gradova. Sveti Juraj i sveti Jerolim na konju, odnosno s lavom nisu više u Dalmaciji, ali je ostao Krist i žrtva, ostalo je mrtvo tijelo splitskog mučenika Francesca Rismonda, Ercolano Salvi koji nosi križ za Split, Antonio Bajamonti. Onda je spomenuo licemjernu slobodoljubivost *ropske slavenske rulje (accozzaglia di Schiavi),* istakao je istočnu talijansku granicu na Alpama i Dinarskom gorskom lancu spomenuo Engleze kao *il popolo dei cinque pasti* što je kasnije od njega preuzeo Mussolini, i njihovu pohlepu za tuđim zemljama, Amerikance kao *popolo della bandiera stellata,* napisao i nekoliko stihova slijedeći stil gregorijanskog pjevanja:

Pax gallica?
Pax britannica?
Pax stelligera?
Miserere nostri...

Nastavio je u pobjedničkom stilu o domovini za koju su se oni borili i za koju će se još boriti. Pošto je jezikom posuđenim iz vjerskog obreda stvorio zanos prešao je na novinarski jezik i istakao da neće Italiju smekšanu prekooceanskim pitanjima doktora Wilsona, ni amputiranu od transalpinskog kirurga doktora Clémenceaua i pozvao na nasilje protiv hrvatske prljavštine u loži mletačkog magistrata ili u krstionici Andrije Alešija i protiv bljuvotina austrijskih lešinara. Njegovo pismo završilo je kao pravi bojni poklik s pozivom na nasilje i niskim strastima. Datirao je pismo otprilike onako kako se to nalazi na dukalama – *Dalla dominante nel gennaio del 1919.* D'Annunzio se tu služio primjenom

[43] Le Vie del Mare e dell'aria, II(1919) fasc.. 9. str. 3-16.

vjerskih i kulturnih jezičnih pojmova onako kako je to činila književnost moderne, primjerice Rainer Maria Rilke. Moderna nije priznata kao vjerska književnost od Svete Stolice i pape Pija X. D'Annunzio je sve ovo iskoristio za političke svrhe. D'Annunzio je svojim djelima i podvigom pobudio velik broj političkih i memoarskih publikacija koje sve vide u ovom pjesniku preteču Mussolinija, a slično i kasniji znanstveni radovi kojih je mnogo. Ovi radovi vide D'Annunzijev podvig kao izraz krize liberalizma. Neki pisci vide razlike u ćudi D'Annunzija i Mussolinija, neke političke razlike, neki ističu i socijalni karakter D'Annunzijeva uređenja Rijeke.[44]

Alessandro Dudan objavio je članak *La Dalmazia e terra d'Italia*[45] u kojem je pobijao austrijske statistike po kojima je u Dalmaciji pred rat živjelo samo 18 000 Talijana. Donio je i vrlo pedantne statistike iz kojih se ipak vidi da se broj Talijana u pojedinim mjestima u Dalmaciji jako kolebao što je moglo biti jedino zato što su ljudi sad izjavljivali da im je jezik ophođenja hrvatski, a sad talijanski. Izjavljujući na takav način da dobro znaju talijanski, oni su vjerojatno isticali zahtjev za nekim činovničkim mjestom zavisno o prilikama. No Dudan je u tome vidio nasilno pohrvaćivanje.

Poslije Rapalla nestalo je talijanskih publikacija o jadranskom pitanju. Onda je izišla knjiga *Attilia Tamara* pod naslovom *Storia di Trieste* (2 sv. Rim, 1924.), dakle u doba kad je Mussolini već bio stupio na vlast. Ovo vrlo opširno djelo počeo je polemikom protiv istarskog povjesničara Petra Kandlera koji je pisao da Trst ne bi mogao postojati izvan Austrije jer je on austrijska luka. Tamaro ga je kritizirao jer je, iako Talijan gledao povijest Trsta iz austrijske perspektive. Tamaro je dakle napisao ovo djelo kao reviziju ranije literature o Trstu. Tršćanska povijest je povijest suparništva s Mlecima u kojoj je Trst obično bio žrtva koja je podlegla pa je grad zbog toga potražio austrijsku zaštitu. Tamaro je tako napisao da je prema predaji znatan broj mletačkih obitelji došao iz Trsta. Kad je 611. došlo do provale Slavena u Istru Trst je branio istočnu talijansku granicu od njih i Germana, iako te granice nije ni bilo ako nije bilo Italije. Onda je patrijarh nastojao izvući Mletke od Grka i uključiti ih u kratkoročno karolinško talijansko kraljevstvo da bi Mleci postali baza za osvajanje Ilirika i Dalmacije. Karolinzi su i osvojili Mletke, Istru i Dalmaciju, a kod podjele Pipin dobiva te krajeve kao talijanski kralj. Tamaro u ranom srednjem vijeku sugerira zbivanja i nastojanja iz XX. st. U to doba Trst priznaje suverenitet Mletaka, a Istra se 1050. odvaja od Kranjske i Furlanije. Biskupi su u Trstu Nijemci, ali to ne utječe na talijanski karakter grada i municipalnu vlast, Trst nikad nije postao biskupskim feudom, a tršćanski biskup nije carev vazal nego vazal Akvilejskog patrijarha, talijanstvo jača s trgovinom i municipalizmom pa se Trst sve više odvaja od cara i podlaže Mlecima čime dobiva više

[44] Francesco Perfetti, D'Annunzio e l'impresa di Fiume: un bilancio storiografico, u: Rijeka u stoljeću velikih promjena... str.64-98. Giulio Vignoli,una straordinaria carta costituzionale:La costituzione della reggenza italiana del Carnaro, Ibid. 100-103. čak vidi D'Annunzijev ustav koji je sam napisao za Rijeku kao demokratski.

[45] Vie del mare e dell' Aria, II (1919.) fasc.7. str. 3-10.

građanskih sloboda. Sad srednjovjekovni municipalizam postaje nešto slično suvremenom liberalizmu. Trst 1202. oduševljeno pozdravlja dužda Enrica Dandola koji je s križarima išao na istok da osvoji Zadar i Carigrad. Komuna se razvija iz talijanskih nacionalnih tradicija, a Trst napominje s mozaikom u crkvi San Giusto pobjedu Rima nad carem Friedrichom Barbarossom. Situacija je opet sukladna suvremenoj situaciji nedavnog rata. Kontradiktorno je da Tamaro piše da je talijanski jezik tek potkraj srednjeg vijeka osvojio Trst, a grad je još ranije bio pun Slavena i Nijemaca. 1204. i 1209. nalazi isprave iz kojih se vidi talijanska nacionalna svijest (sic!). U XIV. st. Trst ratuje protiv Mletaka i pada pod vlast barbara zbog nesloge. Onda patrijarh napada Trst s Mađarima i Slavenima, odvaja ga od Mletaka, on se junački brani i zove u pomoć austrijskog vojvodu Leopolda kojem Trst treba zbog njegova vina. Je li patrijarh bio Talijan? Vojvoda traži da mu se Trst bezuvjetno podloži i Trst pristaje. U sljedećem stoljeću Trst prelazi iz ruke u ruku, ima gospodara u Mlecima, patrijarhu i vojvodi. Austrija širi svoju vlast na Padovu, Treviso, Belluno, Gemonu, Conegliano. Jezik je u to doba očigledno igrao neznatnu ulogu u političkim opredjeljivanjima, ali Tamaro s teškim riječima napada ispravu prema kojoj se Trst podložio Austriji zbog straha od Mletaka, jer austrijska vlast je ugnjetačka, ali Austrija ipak ne uspijeva ugušiti talijansku nacionalnu svijest u Trstu. Trst je otrgnut ne samo od Mletaka, nego i od mletačke Istre pa siromaši. Onda Mleci počinju 1410. borbu za Furlaniju kao prirodnu granicu Italije, iako se u Furlaniji ni danas ne govori talijanski nego furlanski, a to Tamaro ne spominje. Tršćani se rote da se vrate pod mletačku vlast. Mleci opsjedaju Trst, on se brani iako je talijanski grad jer je municipalizam ojačao. Onda je Trst opet pod Austrijom koja za razliku od Mletaka kažnjava što izaziva ustanak, Trst moli Mletke da ga prime pod svoju vlast, ali Mleci uvriježeno odbijaju. Austrija pokori Trst, pravi pokolje i reorganizira grad po njemačkom uzoru. Dolaze turski ratovi i Tamaro s prezrivim riječima spominje *una torma di quei balcanici – mussulmani, slavi e morlacchi.* Ovi useljenici barbariziraju Istru, ali vlast nalaže da slavenski svećenici nauče talijanski. Trst ostaje jedina uljuđena točka u barbarskom slavo-germanskom svijetu.

U sljedećem razdoblju Trst prelazi iz ruke u ruku, on je čas austrijski, čas mletački. Mlečiće Tršćani dočekuju s radošću, Austrijanci kažnjavaju i ubijaju. Tršćani se ne odazivaju na sabor u Nürnbergu, neće se služiti njemačkim u dopisivanju s Kranjskom. Trst se brani od cara s municipalizmom kao oaza uljudbe na granici barbara, gradski statut je Evanđelje njegove slobode, narod govori narječjem koje je smjesa mletačkog i ladinskog. U ladinskom Tamaro ne vidi zasebni jezik. Mleci ratuju protiv cara i traže granicu na Soči, Trst i Rijeku, tršćanska trgovina nazaduje pod carem, a guše je i Mleci, uskoci, koje podupire Austrija traže u Trstu saveznika protiv Mletaka. S trgovinom nazaduje i municipalizam, a tršćanski vlastelini služe cara u vojsci i upravi kao i drugi Talijani. Prvi tršćanski povjesničar Ireneo della Croce povoljno se izražava o Austriji što Tamaro osuđuje, dolaze isusovci kao oruđe austrijske vlasti, ukidaju talijanski u nastavi i uvode latinski. Za razliku od Mletaka Trst živi u bijedi za koju je kriva Austrija. U XVIII. st. Austrija prodire na Jadran, ali preko Rijeke pa počinje suparništvo Austrije i Mletaka. Marija Terezija

izgrađuje tršćansku luku, ali centralizira i Trst potpada pod Kranjsku. Beč vidi u Trstu vrata Njemačke, u Trst dolaze mnogi useljenici iz Njemačke, Balkana i Levanta, ali je držanje grada talijansko i protunjemačko, germanizacija prijeti, no talijanski ostaje vladajućim jezikom u trgovini i na burzi, osniva se njemačka škola, ali komuna otvara talijansku školu, ali Josip II. nastavlja s potiskivanjem talijanskog jezika u korist njemačkog. Grad se brani autonomizmom, kultura je posve talijanska, a Istra se uzalud bori da se izuzme iz Kranjske i podloži Trstu. I Napoleon smatra Trst talijanskim gradom, a 1806/07. masonska loža u Kopru traži od Napoleona da se Trst pripoji Italiji. Napoleon uvodi kontinentalnu blokadu i gubi simpatije u Trstu, on nije popularan ni zbog despotizma, militarizma i poreza, pa Trst oduševljeno dočekuje Austrijance 1814., ali te godine na carev rođendan malo tko dolazi na svečanu predstavu u kazalište, a aplauz je hladan. Sad je Trst pokrajinsko središte i uz njega je vezana Istra. U programima tajnih društava Trst je glavni grad Ausonije koja dopire do hrvatskih gora. Onda je Trst grad u koji je Austrija prognala revolucionare Gabrielea Pepea, Giuseppea i Alessandra Poeria koji tamo idu u knjižnicu liberalnog Pietra Orlanda i čitaju. Preko Trsta ide talijanski izvoz s Njemačkom pa tršćanski trgovci ne iz političkih nego iz gospodarskih razloga traže izgradnju željezničke pruge do Beča. Iz Mletaka dolaze umjetnici i glumci. Rodoljube uhodi policija. Njemački romantičar Heinrich Stieglitz, koji živi u Trstu vidi u Istri talijansku pokrajinu što nije točno jer je Stieglitz u Istri vidio rimsku pokrajinu, austrijskog cara kao nasljednika Rima, a preporučao je njemačku kolonizaciju Istre.[46] Tršćansko kazalište postaje mjesto razvijanja nacionalne talijanske svijesti, što je točno,[47] jer kazalište je to bilo u svoj Carevini. Na predstavi Dall'Ongarove *Danae* publika deklamira stihove o vjernosti Dalmatinaca Austriji što je iredentizam često i rado ponavljao. Nacionalna svijest je probuđena. Tu Tamaro upada u kontradikciju, jer prema njemu je Trst bio nacionalno svjestan i u ranom srednjem vijeku. Sudac Paride Zaiotti progoni rodoljube u Trstu, urote i agenti, doušnici. Nijemci izdaju u Trstu njemački list, a u Trstu se kao talijanski nacionalist ističe Federico Seismit Doda dubrovački Albanac. Talijanski pokret ipak nedostaje, ne dolazi do nekog talijanskog ustanka, a povjesničar Pietro Kandler zamagljuje istinu, traži se osnivanje talijanske gimnazije i tu pisac opet upada u kontradikciju jer je naprijed pisao o talijanskim školama. Tršćanski nacionalizam je liberalan. Carinska unija s Njemačkom 1851. jako šteti Trstu jer je na korist Hamburga, širi se nezadovoljstvo zbog opće vojne obveze, nedostatka viših škola, aristokracije. Tamaro sad priznaje da Trst nije plodno polje za Mazzinijeve ideje. God. 1862. dolaze izletnici iz Mađarske u Trst. Primaju ih oduševljeno s revolucionarnim govorima, predstava u kazalištu Mauroner prekinuta je zbog revolucionarnih poklika.

Onda Nijemci favoriziraju Slovence kako bi stvorili protutežu Talijanima i da Jadran postane slavensko more. To je točno. Poslije 1848. Austrija je npr. u ratnoj mornarici fa-

[46] Ivan Pederin, Jadranska hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb, 1991. Stieglitzu je posvećeno čitavo poglavlje.

[47] Ivan Pederin, Državno sunce nad kazalištem i zabavnim životom u Dalmaciji (1825.-1865.) Dubrovnik, nova serija, godište IX (1998.) br.1.str.405-432.

vorizirala Nijemce i Hrvate, ove posljednje više jer Nijemci nisu htjeli na more.[48] Tamaro potom opisuje zadovoljstvo u Trstu kad se doznalo da je talijanska vojska zauzela Rim i dodaje da je Trst proživio sve faze Risorgimenta, ali ističe kao štetnu višenacionalnost tršćanskih trgovaca. Austrijski Lloyd u Trstu prikazuje kao neuspjeh zbog kasnog željezničkog spoja Trsta s Ljubljanom i Bečom i zbog konkurencije Rijeke. Trst se razvija tek poslije 1890. kad je počela austrijska politika na Balkanu. Svoj razvoj Trst ne zahvaljuje trgovini nego austrijskom imperijalizmu koji ujedno i denacionalizira i ulazi u suparništvo s Italijom pa je tršćanska brodogradnja uperena protiv Italije, a tako je zamišljena i Tauernska željeznica.

Pišući o atentatu Guglielma Oberdana na cara piše da je bacio bombu na povorku pa su tu poginuli neki nevini mladići, htio je ubiti cara, ali ga je potkazao Giuseppe Fabris Basilisco. Kad su ga došli uhititi pucao je, promašio pa je razoružan. Nije tajio da je spremao atentat i klicao slobodi Italije na stratištu, nije htio primiti ni sakramente tolika je bila njegova odanost domovini koju je štovao kao Boga. Tamaro se dugo zadržao na izgradnji i dogradnji njegovog mučeničko-nacionalističkog mita.

Osim austrijske opasnosti Tamaro je vidio opasnost u socijalizmu i svakako u Slovencima i Hrvatima. Kao jamstvo talijanske nezavisnosti on vidi Alpe, na istočnoj granici Julijske Alpe. Bio je to način mišljenja karakterističan za doba kad se svaka nacija smatrala utvrđenim taborom okruženim neprijateljima. U Trst je 1899. došao Menotti Garibaldi, sin Giuseppea. Austrija organizira kongres tršćanskih Albanaca da stvori protutežu Talijanima koji traže i ne dobivaju svoje sveučilište u Trstu pa moraju studirati u Innsbrucku gdje ih napadaju njemački studenti 1901. God. 1902. slijede demonstracije u Trstu, uvodi se opsadno stanje, Tršćani odlaze na iredentistički biciklistički skup u Udine, prima ih talijanski kralj, masonerija se vezuje s iredentističkim kulturnim društvom *Dante Alighieri*, raste opasnost od socijalističkog internacionalizma i useljavanja Slovenaca i Hrvata u Trst koji se industrijalizira. Socijalizam Tamaro odbacuje zbog omalovažavanja nacionalnog pitanja, ali socijalisti djeluju i iz kraljevine Italije s jedne strane, a s druge strane socijalisti imaju široku podršku Slovenaca i Hrvata. No Nijemci se u Trstu latiniziraju. S druge strane Slovenaca je sve više u činovničkom aparatu, oni su gospodarski sve utjecajniji. No rat u Libiji djeluje poletno na nacionaliste, dolazi do nacionalističkih ispada prigodom proslave Verdijeve stogodišnjice, a Giuseppe Verdi je uopće kazališni pisac u čijim su se operama potvrdile ćudoredne i političke vrijednosti Risorgimenta. Tamaro ističe da je nadvojvoda Franjo Ferdinand krenuo u Bosnu iz Trsta. Na kraju Tamaro priznaje da Trst nije imao svoje velike pjesnike i umjetnike jer je bio odsječen od Italije pa su se njegovi najvrjedniji ljudi iseljavali u poznata gradska središta u Italiji, a u Trstu su dugo živjeli njemački pisci kao Heinrich Stieglitz, Robert Hamerling, Rudolf Baumbach, M.

[48] Ivan Pederin, Heinrich von Littrow kao pjesnik pomoraca i njemačke manjine u Hrvatskoj, Adrias, Split, sv.1 (1987.) str. 287-321.

Horst, Ricarda Huch, pa hrvatski kipar Ivan Rendić i drugi koji postaju Tršćani. No među značajnim Tršćanima nema Talijana i to Tamaro mora priznati.

Tamaro je u ovom djelu kao nacionalistički publicist i aktivist adaptirao i svijao povijest da bi zanijekao i izgladio suparništvo Trsta i Mletaka koje je uvjetovala geografija, a ne etnička pripadnost ili ideologija. Prešutio je da se Trst zbog tog suparništva opredijelio za Austriju, da je dugo ostao idejnom dobru Risorgimenta što je zauvijek ostavilo traga u duhovnoj strukturi toga grada. Napisao je ovo djelo da bi zanijekao ono što je malo prije njega napisao Angelo Vivante, kako naprijed vidjesmo pa je Trst prikazao kao talijanski grad, iako je on istodobno bio još slovenski, njemački, hrvatski i albanski grad koji je imao jednu od ključnih uloga u gospodarstvu Austrije. Njegovo djelo dobar je primjer ideološkog iskrivljavanja povijesti u ideološkoj totalitarnoj državi što se vrlo često događalo u crnom, smeđem i crvenom totalitarizmu tamnog XX. st. Kod njega se isto kao i kod Giobertija pojavljuje nacija kao *nazione principe* zemlja obećana i riznica svega dobrog i plemenitog, jedina zemaljska, pa i nebeska domovina pripadnika nacije, otprilike ono što je u srednjem vijeku bila Crkva koja se jedina smatrala posjednicom Objave i zbog toga proglasila neznabošcima sve ostale vjere na svijetu ukoliko je za njih uopće znala. Za razliku od Giobertija, ta Italija sad je ujedinjena što njezine pripadnike obvezuje na mržnju i prezir prema svim ostalim nacijama, u ovom slučaju hrvatskoj, slovenskoj i njemačkoj naciji. U tom držanju Tamaro, odnosno talijanski nacionalizam, malo se razlikuje od mađarskog i svih ostalih nacionalizama s kraja stoljeća, odnosno mijeni stoljeća. To dovodi u pitanje primjenu pojmova *napredan* i *nazadan*. Je li nacionalizam Risorgimenta, ili mađarske revolucije 1848/49. *napredan* ako je doveo do državnog nacionalizma koji smo upravo opisali? Ovdje moramo istaknuti da su u to doba njemački, mađarski, talijanski i srpski nacionalizam, bili osobito megalomanski i surovi jer su bili nacionalizmi nedavno ustrojenih nacija, dakle skorojevići među nacionalizmima koji su nastojali ostvariti imperijalne ciljeve. Nacionalizmi starih nacija, kao što su engleski, francuski, španjolski, portugalski i ruski nacionalizam, bili su mnogo umjereniji jer su te nacije već ostvarile svoje nacionalne, pa i imperijalne ciljeve.

Ovaj nacionalizam daje sadržaj i opravdanje državi, pa je značajno da ovakav državni nacionalizam nalazi neprijatelja u socijalizmu koji se od njega odvaja jer mu nacionalistička država malo što obećava. Tamaro je u ovoj prilici spojio socijalizam sa Slavenima koje smatra nedostojnim ljudima, saveznicima Austrije i neprijateljima Talijana.

Tomaso Sillani tiskao je članke koji su izlazili u njegovom listu *Rassegna italiana* i objavio ih kao *La vittoria dello spirito, Cinque anni di passione italiana 1918-1922.* (Firenze, 1924.). U tom djelu on je već u uvodu optužio političko rukovodstvo Italije zbog neodlučnosti, popustljivosti prema unutarnjem neprijatelju i neshvaćanja međunarodne situacije. Tada je glavno pitanje vanjskopolitičke situacije bila inferiornost Italije prema Saveznicima, osobito prema SAD, koju je kompliciralo riječko pitanje. Sydney Sonnino bojao se da će zahtjevi riječkih Talijana da Italija anektira Rijeku kompromitirati Londonski sporazum i bio spreman odreći se Rijeke da dobije Dalmaciju. Na unutarnje-političkom planu bilo je

jasno da parlamentarizam ne umije djelovati u masama, te da su Mussoliniju naklonjeni generali, krupni kapital i sitno građanstvo, a i dio masonerije, osobito veliki meštar jedne od loža Raul Palermi u čijoj je loži bilo mnogo visokih časnika.[49] Sillani je potom spomenuo kraljev poklik da se građani i vojska moraju sliti. Feudalne vojske, kao austrijska vojska bile su careve vojske, Lav Tolstoj je u romanu *Rat i mir* stvorio pojam vojske koja je jedno s narodom. Na tom predlošku je Lav Trocki stvorio Crvenu armiju,[50] ali taj pojam narodne vojske, kako vidimo nije bio usamljen, već ga je prisvojila i diktatura drugih zemalja. Potom je Sillani opisao poraz kod Kobarida kao krizu nacije koja je naciju trgnula, s prezirom se izrazio o *crvenim četama ljudi bez domovine* o njemačkim hordama koje su htjele na rijeku Seine što im nije uspjelo jer je Italija spasila Saveznike. To je bilo svakako pretjerano jer su Saveznici iskazivali prezir prema Italiji, a ako je Sillani tako pisao onda to pokazuje njegovu nacionalističko-totalitarističku megalomaniju. Spomenuo je i mučenike talijanske borbe, to su bili Cesare Battisti iz Trentina, Nazario Sauro iz Pule i Francesco Rismondo iz Splita. Svi su oni dezertirali iz austrijske vojske, prišli Talijanima, zarobljeni i smaknuti zbog veleizdaje. Italiju je prikazao kao pobjednicu nad starim imperijem, pišući o Dalmaciji spomenuo je kako su Zadrani na koljenima i sa suzama u očima dočekali oslobodiltelje i ljubili talijansku zastavu.[51] Potom je spomenuo lukove Dioklecijanove palače u Splitu, Antonija Bajamontija *(il Podestà mirabile)* i odmah dodao kako je papa Julije II. velikim glasom viknuo: *Fuori i barbari! –Barbari van!* I time ovaj poklik istrgnuo iz konteksta jer ovaj papa nije bio talijanski nacionalist kao Sillani koji je ovaj poklik usmjerio prema Hrvatima. Pišući o Rimskom sporazumu napisao je da Ante Trumbić nije imao ničijih ovlaštenja da pregovara, talijanske pregovarače prikazao je kao izdajnike koji su morali tražiti provođenje u djelo Londonskog sporazuma u najmanju ruku, a ne da na taj način pregovaraju s Hrvatima koji su baštinici Austrije. Istakao je nepravdu koja se čini Talijanima – svi saveznici izišli su iz rata uvećani, Francuska je dobila Alzas i Lotaringiju, dio Turske i njemačke kolonije s rudnim blagom, a Italiji se osporava aneksija Dalmacije. Piše o talijanskom kralju koji dugo motri slike dalmatinskih gradova i poručuje mu da će biti kralj tim gradovima: *Maestà voi sarete Re di questa mirabile adriatica terra!* Saveznike opisuje kao vjerolomne i nezahvalne smutljivce koji iskorištavaju gospodarske teškoće Italije da bi na nju izvršili pritisak. Rat je bio jako skup i Italija se jako zadužila u Engleskoj i SAD pa su joj ove zemlje uskratile zajmove 1919. što je imalo teških posljedica za talijansko gospodarstvo. Italija je 1931. odgodila vraćanje dugova, a potom 1932. opet i to na neodređeno vrijeme.[52] Upozorio je na njemačke *horde* koje žele zavladati plodnom Lombardi-

[49] Giorgio Candeleoro, Op. Cit. str. 242-243, 403-422.

[50] O tome više u Ivan Pederin, Rousseauova misao u Hrvatskoj i njezine evropske preobrazbe, Dometi, Rijeka, 24(1991.) br. 4. str. 251-262.

[51] Vjekoslav Maštrović, Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918., Zadar, 1951. opisao je Hrvate koji su na sasvim drugačiji način doživjeli okupaciju Zadra.

[52] G. Candeloro, Op. Cit. Str. 226-227.

jom. Italija nema razrađenu politiku prema Njemačkoj, Bugarskoj, Mađarskoj i Rumunjskoj, ali je zdrava i sigurna zemlja jer se nijedna talijanska jedinica nije vratila u zavičaj s crvenom zastavom. Pišući o Jadranu kao *Mare nostrum* opet je istakao kako je Italija razorila Austriju i spasila Europu, ali još nije ostvarila prevlast na Jadranu i izgleda kao da je poražena, poziva na sklapanje sporazuma s Mađarskom koja će u savezu s Italijom postati element stabilnosti u srednjoj Europi. O Tomašu Masaryku piše da on jamči Nijemcima pravdu i jednakost u Čehoslovačkoj, a to jamče i Talijani Hrvatima u Dalmaciji. Osobito traži za Italiju Split koji je udomio tisućljetnu talijansku uljudbu, valja odmah okupirati Dalmaciju na jug sve do luke Spiča u današnjoj Crnoj Gori. Pisac je bio posve svjestan svjetskog značenja Dioklecijanove palače kao najbolje očuvanog i najznačajnijeg rimskog spomenika izvan grada Rima. Traži i sve otoke na kojima će nestati Talijana ako oni pripadnu Jugoslaviji, socijaliste opisuje kao izdajnike i sluge stranaca. Predsjednika talijanske vlade Francesca Saveria Nittija opisuje kao slabića jer je dopustio da *hrvatska rulja* oskvrne talijansku zastavu u Splitu. Politički radikalizam je šupalj ako se ne osloni na povijest i pravo, Italija se nalazi u moralnoj i političkoj krizi i ona je ponižena na Konferenciji mira u Parizu. Čelnik splitskih Talijana Ercolano Salvi umro je poslije Rapalla od tuge, krivac su vojnici iz Vittoria Veneta koji su porazili Austro-Ugarsku a nisu imali odlučnosti da okupiraju Split. Nova granica ugovorena u Rapallu ne uklanja talijansku inferiornost na Jadranu. Italija mora dobiti Dalmaciju zbog svoje sigurnosti, mora dobiti osobito Boku i Šibenik jer brodovlje može isploviti iz tih luka, bombardirati bilo koji grad u Italiji i vratiti se prije nego stigne brodovlje iz Mletaka ili Pule. O Rusiji je pisao kao o zemlji u kojoj komunisti provode diktaturu, dakle vlast manjine u državi s tradicijom ropstva i apsolutizma. Komunizam guši moralni i intelektualni život, ukida konkurenciju u slobodnom izboru zanimanja. Potom poziva dalmatinske Talijane da ostanu u Dalmaciji, čuvaju jezik i kulturu i čekaju svoju braću iz Kraljevine. Ako odu Dalmacija je izgubljena zauvijek. Onda se tužio da strani kapital izbjegava Italiju, istakao zadarskog gradonačelnika Luigija Ziliotta kao političara koji nastavlja svijetle tradicije Antonija Bajamontija u Tommaseovoj domovini, u nekrologu ga opisuje kao krupnog čovjeka mornarskog izgleda. Opaža da je engleski list »*Near East*« dugo bio nesklon talijanskim aspiracijama u Dalmaciji, a sad im je naklonjen pa u Zadru vidi talijansku oazu u Dalmaciji, ali zaboravlja da su splitski Talijani ostali bez manjinskih škola (zaboravlja da su to bili, Hrvati i Slovenci u Italiji) i natpisa, da se razbijaju mletački lukovi. Opaža nadalje antagonizam Hrvata i Srba i srpski militarizam koji je gori od austrijskog. Sad se nezadovoljnici s novom vlašću okupljaju oko Trumbića, seljaci traže agrarnu reformu, na otocima ima mnogo vojske, krijumčarenje cvate, dalmatinski novaci šalju se u Makedoniju pa dezertiraju, a Korčulani bježe na Lastovo.

Bili su to članci koji su pripremili fašizam s raspirivanjem korjenitog nacionalizma i imperijalizma. Ti članci puni su nacionalne megalomanije, pobuđuju osjećaj frustriranosti s jedinim izlazom u političkom i vojnom nasilju. Sillani je ovdje stvorio i fašističku retoriku s jasnim osloncem na D'Annunzijev stil, a to će reći stil s osloncima na klasične rimske

pojmove koji trebaju pokazati dobro klasično i nacionalno obrazovanje piščevo. Članci su prožeti mržnjom protiv Hrvata i ljevičara. Oni nam sa svoje strane pokazuju da je jadransko pitanje odigralo ključnu ulogu u političkom usponu Benita Mussolinija, da je Sillani bio njegov oslonac kad je raspirivao političko uzbuđenje upućujući na nezahvalnost Saveznika i poniženje Italije kojoj se izdajnički uskraćuje Dalmacija s njom vlast nad Jadranom i imperijalistička ekspanzija na Sredozemlju. Sillani pokazuje ovdje i mentalitet europskih država toga doba koje su sve živjele u strahu jedna od druge, a svaka je željela svom susjedu oteti komad zemlje.

S ovom knjigom počela je polemika Italije protiv Jugoslavije kao uvod u II. svjetski rat i ponovnu okupaciju Dalmacije, ovaj put i Splita koji je 1919. odigrao politički ključnu ulogu u obrani Dalmacije od talijanske okupacije i teritorijalnih pretenzija.

Alessandro Dudan izdao je 1925. svoje govore u talijanskom parlamentu jer je u tom parlamentu bio zastupnik.[53] Tu je govorio o pravima Talijana koja se gaze, o kršenju svih obveza prema Italiji koje su uglavljene ugovorima u Triannonu i Saint Germaineu, dalmatinskim Talijanima koje nitko ne štiti kao nacionalnu manjinu i njihovim stradanjima. Oni imaju manje prava nego li su ih imali za tamne austrijske vlasti, iako je Italija dobila rat. Aneksijom Italiji Zadar je izgubio 40% svog pučanstva koje se iselilo zbog nezaposlenosti što je bez presedana u svoj Europi. Seljaci u zadarskom zaleđu prisvajaju zemlju talijanskih vlasnika, zamjera vladi što je Sušak dala Jugoslaviji. Upozoravao je da će Rijeka dok god se ne anektira imati protutalijansku ulogu konkurencije tršćanskoj luci. Tražio je za Italiju dubrovačku pismohranu koja sadrži mnogo spisa važnih za talijansku povijest, osobito za Lastovo koje je pripalo Italiji. Tu je Dudan očigledno raspirivao strasti i pozivao na aneksiju Rijeke, Sušaka i Dalmacije.

Polemiku nastavlja *Emilio Morpurgo* s knjigom *Esame giuridico della Controversia adriatica* (Padova 1926). On počinje s opisom kako je Austro-Ugarska potiskivala Talijane preko škola i javne uprave. Od malog je značenja što SAD nisu priznale Londonski ugovor jer su ga mogle priznati zemlje potpisnice. Stvaranje Jugoslavije važnije je u pravnom nego u političkom pogledu, a Jugoslavija je u posjedu istočne Jadranske obale što je prijetnja Italiji. Dalmacija je bila latinska zemlja, no onda su nadošli barbarski Slaveni koje Latini nisu uspjeli asimilirati i uljuditi. To je uspjelo Mlecima, ali samo na obali. Tu Morpurgo nije bio u pravu jer Mleci nisu romanizirali niti su za to imali sredstava jer Republika nije poznavala ni opće školske, ni opće vojne obveze, a ni suvremenih sredstava masovne komunikacije i upravu preko kojih se u XX. st. bez uspjeha pokušavalo odnaroditi manjine. Mleci nisu poznavali ni pojma uredovnog jezika pa se u rješenjima o imenovanju bilježnika primjera radi navodi čak i kakvoća papira, ali nikad jezik na kojem bilježnik mora pisati. [54] Posljedica takvog djelovanja Mletaka u Dalmaciji bila je da su se

[53] L'Italia nell'Adriatico. I traffici con la Polonia. FA Rapallo a S. Margherita – Fiume redenta e S. Girolamo degli illirici in Urbe-Fede dalmatica. Discorsipronunciati alla camera dei deputati nelle tornate del 7. e 10. febbraio 1923, 18. giugno e 25. novembre 1925., Roma, 1925.

ti barbarski Slaveni počeli sve više doseljavati u dalmatinske gradove u novije doba. Pa ipak, Talijani su u Dalmaciji, iako malobrojni, vlasnici privrede i kulture, dok su Hrvati seljaci bez ikakve kulture i nepismeni. Morpurgo je kao i ostali talijanski pisci živio duhovno sasvim u XIX. st. pa je naciju vidio kao njezin predstavnički sloj, a takvima je u Dalmaciji smatrao Talijane. Nije vodio računa o industrijalizaciji i pojavi proletarijata i obrtničko-industrijskog građanskog sloja u gradovima koji je u Dalmaciji bio hrvatski, a Hrvata je tada već vrlo mnogo bilo i u činovničkom aparatu. Nije mu palo na um da se hrvatski jezik, taj jezik kozara i neobrazovanih seljaka, održao stoljećima i da Hrvati nisu prihvatili ni latinski, ni starodalmatski ni talijanski kao što su mnogi drugi narodi ranog srednjeg vijeka prihvatili grčki, latinski ili arapski, a to nešto kaže o hrvatskom jeziku kao kulturnoj snazi. Autor je potom upozorio da se Mađarska u Trianonu 1. lipnja 1920. odrekla Rijeke, ali ni jednog drugog svog teritorija kao ni Austrija. Talijani su okupirali dijelove Austro-Ugarske ali ne vrše suverenitet nad pobijeđenom zemljom, no Italija ipak nije sljednik Austro-Ugarske, a to će reći da ona vrši suverenitet samo u Julijskoj Krajini, dok u Dalmaciji i Rijeci ostaje austrijski suverenitet koji vrše velike sile. No ugovor u Trianonu kojim se Mađarska odrekla Rijeke znači prešutno priznanje riječke državnosti jer su taj ugovor osim Mađarske potpisale i velike sile. Italija je trebala priznati Rijeku kao državu pa bi je onda priznale i velike sile, a Italija bi onda mogla inzistirati na primjeni Londonskog sporazuma bez straha da SHS dobije Rijeku, koja je bila pod suverenitetom okupatora – velikih sila. Riječka država postojala je dakle samo *de iure*, a to će reći da ona 1924. nije mogla donijeti odluku da pripadne Italiji. Taj ugovor je dakle kršenje međunarodnog prava.

Tommaso Sillani, inače urednik časopisa *Rassegna italiana* objavio je tiskom svoje predavanje održano na sveučilištu za strance u Perugiji pod naslovom *La Romanità di Spalato.*[55] On je tu počeo s Dioklecijanovom palačom u koju su se sklonili izbjeglice iz Salone. Ta je palača, nastala prema njemu iz latinskog duha. Divlji useljenici nisu ušli u palaču, više su voljeli ostati na poljima pa je tako nastao Split iz snage i genijalnosti latinskog duha. Moć Rima dala je život novim građevinama jer su graditelji gradili u latinskom duhu. Sillani je nastavio sa žaljenjem zbog pustošenja Salone i njezinih umjetnina. Rad je napisan svečanim jezikom kakav voli diktatura i koji je trebao odjeknuti u svijetu.

Giacomo Marcocchia napisao je članak pod naslovom *Lineamenti della storia di Spalato, II.*[56] Tu je opisao Mletke koji nisu željeli osvajati teritorij, već obalu zbog plovidbe pa su lako uništili pomorsku snagu nesložnih Hrvata koji zbog svoje nesloge zaslužuju piščev prezir, a njegov je ideal nacionalna sloga i jedinstvo. Kao da je zaboravio da je njegova zemlja bila stoljećima nesložna i da se ujedinila tek 1861. odnosno 1870. Mleci se ne mije-

[54] Takva rješenja navedena u u radu Ivan Pederin, Fond rapskih knezova i bilježnika, Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 25(1982) str. 9-43.

[55] U: La rivista dalmatica IX (1927.) fasc. I. str. 62-64

[56] Rivista dalmatica, IX (1927.) fasc. III. Str. 3-10, i X (1928.) fasc. I. str. 3-14.

šaju u unutarnje poslove priobalnih gradova pa se u njima opet pojavljuju carski magistrati i magistrati posljednjih hrvatskih kraljeva. Ovi posljednji nestaju 1069., ali se na jugu Italije pojavljuju Normani pošto se Robert Guiscard nagodio s papom i protjerao Bizant. Normani napadaju Dalmaciju, a gradovi se brane sami ili uz pomoć Bizanta. Onda Dalmatinci zovu u pomoć Normane protiv Hrvata, ovi su zarobili kralja Slavca, ali su zauzeli i dalmatinske gradove. Godine 1075. protjerali su ih Bizantinci. Ali poslije Zvonimira nestaje hrvatske kraljevine. O Mađarsko-hrvatskoj kraljevini, koja se održala do 1918. autor ništa ne zna. Krešimir je bio sin Hicele, odgojen u Mlecima i morao se osjećati Talijanom, obično je boravio u Biogradu koji je gubio hrvatski značaj i postajao u svemu sličan talijanskoj komuni. Poziva se na Ferdu Šišića i opaža da su dalmatinski gradovi sa svojim romanskim pučanstvom kočili razvitak hrvatske države, Nin se u doba biskupa Grgura odvaja od splitske metropolije ili je želi podčiniti sebi, počinje borba zbog staroslavenske službe Božje koja je zapravo borba za jurisdikciju nad splitskom crkvom s političkom, ne nacionalnom pozadinom što je karakteristično za srednji vijek. Staroslavenska služba Božja osuđena je, ali ne zbog jezika, već zbog straha od pogrešnih prijevoda koji bi mogli uzrokovati krivovjerja. Aleksandar II. udaljio je svećenike glagoljaše iz mnogih crkava, a također i oženjene, sirove i loše obrazovane hrvatske svećenike koji su se ugledali na pravoslavno svećenstvo i nosili duge brade i kosu, ali oko sredine XI. st. splitski biskup Dabralis ima ženu i djecu. Papin legat ga je smijenio, a on se branio da ima ženu i djecu prema običaju istočne crkve.

Poslije ulaska Hrvatske u krunu sv. Stjepana Mleci drže gradove i otoke, osobito strateški važni Zadar, a Mađari kopno. Koloman opsjeda Split. Kad su građani doznali da je on kršćanin predali su mu se, a on je dalmatinskim gradovima dao povlastice. Izabrao je čas da bi osvojio Dalmaciju pošto je sklopio sporazum s oslabljenim Bizantom, a 1102. postao je kralj Mađarske, Hrvatske i Dalmacije. Dalmatinski gradovi sada često prelaze iz ruke u ruku u trokutu između Mađarske, Mletaka i Bizanta.

Malo je izvornoga u ovom radu u kojem je autor uglavnom prepričao Ferdu Šišića. Novo je ipak da je on priznao političku i etničku snagu Hrvata, ali ne i njihovu kulturnu ravnopravnost s gradskim pučanstvom što mu se ne može ozbiljno ni osporiti. Nije zašao u pitanje jezika i etničkog sastava nadmoćne gradske kulture Dalmacije što mu se ne može zamjeriti jer danas jedva da imamo instrumenata da utvrdimo tko je i koliko ljudi u ranom srednjem vijeku govorilo kojim jezikom u Dalmaciji.[57]

[57] To se može utvrditi, ako se može jedino na temelju imena, ali nomen non est omen i mi smo u velikoj nedoumici u pogledu npr. zadarskog vlastelina Grge Detrika koji je živio u XV. st. i nemamo nikakvih instrumenata da utvrdimo kojim je on jezikom govorio sa ženom, priležnicom, poslugom ili djecom – hrvatskim, latinskim ili starodalmatskim pa slijedom toga ne možemo znati da li njegovo ime valja napisati Gregorius, kako piše u izvoru, Gregorio, kako bi valjalo napisati ako je bio Talijan ili možda ako je govorio stardalmatiski ili Grgo. Ali ako se netko zove Dobrašin, Slavogost ili Pribina onda je jasno da on nije Talijan niti da je govorio starodalmatski jer Talijan teško izgovara takvo ime. A takvih je imena u gradovima već u XIII. st. vrlo mnogo što se vidi iz bilježničkih knjiga.

Giuseppe Prezzolini napisao je rad pod naslovom *Italie, comment s'est faite l'Entente Italo-Yougoslave.*[58] Pobjeda kod Vittora Veneta bila je posljednji udarac Austro-Ugarskoj. Poslije kratkog prikaza talijanskih mišljenja o Austriji- Mazzinija koji je smatrao da je valja uništiti, konzervativca Balba koji je tražio zajednički interes Italije s nastankom austroslavističke Carevine on je prešao na Tommasea, koji je 1861. napisao da ne vjeruje da će Italija ikad dobiti Dalmaciju. Onda je spomenuo utjecajni katolički »*Corriere d'Italija*«, koji je 1914. pisao o slavenskoj opasnosti, ali su katolici s druge strane u Austriji vidjeli stožer katolicizma. »*La Stampa*«, vezana s Giolittijem tražila je Dalmaciju za Italiju, knez Büllow vidio je u panslavizmu opasnost za Italiju. Fašistički senator Enrico Corradini tražio je za Italiju Trento, Trst i Dalmaciju i smatrao da rat na strani Francuske mora Italiji jamčiti prevlast na Levantu, a osobito na Jadranu. Demokrati su smatrali da bi se Italija trebala potvrditi kao zaštitnica malih naroda u Austro-Ugarskoj, a osobito južnih Slavena protiv Mađara i Nijemaca, mora u njihovim očima izgledati kao zastupnik narodnosnog načela, ali Trst i Rijeka moraju pripasti Italiji. Talijanski izbjeglice iz Austro-Ugarske mrze Slavene, a hrvatski izbjeglice šire lošu sliku Talijana u engleskom, francuskom i američkom novinstvu pa se tako raspaljuje rat perom koji koristi Austro-Ugarskoj. Rimski pakt je pakt potlačenih i na njemu sudjeluju Česi Beneš i Štefanik, Trumbić, Ivan Meštrović, Marković, Poljak Skirmut i talijanska delegacija. Mussolini je sklopio realistički ugovor o prijateljstvu s Jugoslavijom koji će trajati(!) jer su talijanska i jugoslavenska privreda komplementarne.

Giacomo Marchocchia ponovno se javio prilogom *Sessant'anni di storia della scuola in Dalmazia (1867-1917).*[59] Marchocchia je počeo kako je škola bila laička, ali prožeta katoličkim duhom pa je većina profesora bili su svećenici kao i inače u Austriji. Zahvaljujući liberalnom mletačkom naslijeđu škola je u Dalmaciji bila više humanistička u onom smislu kako su to shvaćali oci isusovci. Republika nije bila liberalna niti je kao takva važila u Risorgimentu, liberalna je bila mletačka pobuna 1848. Marcocchia je nastavio da je škola u Dalmaciji bila prožeta talijanskim duhom pa je u njoj bilo malo njemačkih i još manje hrvatskih elemenata što nije bez daljnjega prihvatljivo.[60] Potom Marchocchia navodi da su u dalmatinskim srednjim školama predavali Tommaseo, Pier Alessandro Paravia, Robert Visiani, Adolfo Mussafia, Antonio Lubin, Giuseppe de Leva, Carlo Tivaroni i Arturo Colauti, kasnije urednik »*Il Dalmata*«. Do 1867. sve su gimnazije u Dalmaciji bile talijanske što nije točno jer je sinjska franjevačka gimnazija bila hrvatska, 1870. spominje arbanašku preparandiju kao dvojezičnu. Onda daje pregled škola po jeziku odnosno dvojezičnosti, ističe da je 1865. u Dalmaciji bilo 55 000 Talijana i 384 000 Hrvata i Srba, ali su Talijani bili

[58] Rad je otisnut u Revue de Genève. U Znanstvenoj biblioteci u Zadru nalazi se separat iz kojeg se ne vidi ni godina ni godište izdanja, signatura je Misc. C. Br. 28630.

[59] Rivista dalmatica, X (1928.) fasc.II-III. Str. 3-18. O odnosu austrijske vlasti prema talijanskoj školi u Dalmaciji u to doba vidi Ivan Pederin, Dalmacija do 1919. tiska se u radovima Međunarodnog skupa o talijanskoj upravi na hrvatskim prostorima i egzodusu Hrvata (1918.-1943.). U tisku.

[60] Srednje školstvo počinje se pohrvaćivati 1850-ih godina, Ivo Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860.-1918., Zagreb, 1974.

obrazovno nadmoćni Hrvatima i Srbima. God. 1900 71%06% Talijana zna čitati i pisati, 27,27% je posve nepismeno, 24% Hrvata je pismeno, a 75% ih je posve nepismeno. God. 1910. 81,74% Talijana je pismeno, a 17,42% posve nepismeno, 35,48% Hrvata je pismeno, a 63,67% posve nepismeno, ali je tada bilo još samo 3 talijanske pučke škole, iako je 1865. bilo dvostruko više talijanskih nego hrvatskih pučkih škola, nije se moglo otvarati nove pučke škole za Hrvate jer seljaci nisu rado slali djecu u školu. Marcocchi ne pada na um da objasni velik broj nepismenih Hrvata malim brojem škola na hrvatskom jeziku. Poslije 1848. Austrija se odvraća od Talijana pa počinju pritisci na njih i nasilja, ali svi hrvatski politički prvaci u Dalmaciji poštuju talijanski jezik i smatraju ga potrebitim što nije sporno, ali što dokazuje da je talijanski jezik zahvaljivao svoj nadregionalni značaj baš Austriji. Kad je iščezla Austrija značaj talijanskog jezika ostao je ograničen na talijanski nacionalni prostor. Tako se u Dalmaciji pohrvaćuju općine, a za njima i škole. Kninjani traže plebiscitom talijansku školu, od 195 očeva obitelji 140 ih je bilo za talijansku školu, ali to nije prihvatilo austrijsko ministarstvo bogoštovlja i nastave. Marcocchia ocjenjuje uvođenje hrvatskog u školu nečuvenom nepravdom i nasiljem, iako su Hrvati velika većina u Dalmaciji. Potom Marcocchia opisuje Talijane koji ne žele slati djecu u hrvatsku školu pa plaćaju globe, na Rabu djeca ne razumiju učitelja Hrvata, do 1867. hrvatski je jedva poznat u gradovima, a Hrvati koji se u gradovima naseljavaju lako se latiniziraju pa im djeca više ne znaju hrvatski. U tome Marcocchia vidi prirodni proces asimilacije koju vrši jedna nadmoćna kultura. Marcocchia sa zadovoljstvom opaža kako se u središtu Splita tada još govori talijanski dijalekt. Do 1900. nastava njemačkog, koja počinje u IV. Razredu obavlja se uz pomoć talijanskih udžbenika njemačkog, do 1910. postoje samo talijanski udžbenici kemije i geometrije, a đaci i nastavnici slabo znaju hrvatski, ali nastava mora biti na hrvatskom pa đaci bježe iz škole. Pohrvaćenje škola želi talijanskoj industriji i trgovini oduzeti osoblje. Talijani sada moraju djecu dati neprijateljskim i fanatičnim učiteljima, njihov duhovni život u Dalmaciji opada, djeca govore talijanski čim napuste školu, čitaju Carduccija, D'Annunzija, Pascolija, Fogazzara i dr. stvaraju knjižnice na talijanskom jeziku kao Arturo Belotti koji je umro u austrijskom logoru za rata, Alessandro Dudan, Antonio Tacconi sve ličnosti koje su se istakle u fašističkom pokretu. Begović i Nazor pišu hrvatski, ali izvrsno znaju talijanski. *Lega nazionale* osniva dječje vrtiće, daje stipendije za studij u Italiji. Ali poslije rata dolazi sirova srpska balkanska vlast koju su Hrvati oduševljeno pozdravili 1918., ali su danas već jako razočarani. Srbi mrze klasičku kulturu i uvode nastavu ruskog i francuskog.

Giorgio Pitacco, Tršćanin 1914. pobjegao u Mletke, napisao je knjigu pod naslovom *La passione adriatica nei ricordi di un irredento* (Bologna, 1928). Bio je prvi poslijeratni gradonačelnik Trsta. U početku je napomenuo krug istomišljenika, to su bili Salvatore Barzilai, Ruggero Timeus (Fauro), onorevole Piero Foscari i Enrico Corradini. U Trst su tada izbjegli još Tamaro, Riccardo Pitteri pa Ruggero Fauro, Giacomo Venezian, Scipio Slataper, Albino Zanotti koji su poginuli boreći se u talijanskoj vojsci protiv Austro-Ugarske. Ugledniji izbjegli iredentisti bili su još Attilio Hortis, Felice Bennati, Luigi Majorana, Teodoro

Mayer, Giovanni Giuriati, Candussi, Giardo i Riječanin Zanella. Počeo je tako što je napisao da je Austro-Ugarska pokušavala uništiti talijanstvo Trsta i Jadrana pa je osnovana *Unione latina*, a to je bio talijansko-rumunjski klub u Beču, gdje su austrijski talijani surađivali s Rumunjima iz Bukovine jer su jedni i drugi bili iredentisti. U Beču se Italija smatrala vjerolomnom jer je napustila Trojni savez i odgovornom za sporije napredovanje njemačke vojske prema Parizu. Italija je trebala nova tržišta i zbog toga joj treba Trst, a i Rijeka da ne bi Trstu bila konkurencija. Spomenuo je trvenja Austrije i Mađarske koja se odražavaju u nedostatku željezničkog spoja Dalmacije s unutrašnjošću koji neće Mađarska. Prenio je razgovor s Giolittijem i upozorio ga na opasnost od Slovenaca i Hrvata na granici jer oni mrze Talijane. Giolitti je opazio da Austrija favorizira Slavene, ali je protivna Srbiji, sa zadovoljstvom je spomenuo talijanske dragovoljce iz Dalmacije i Julijske krajine među kojima je mnogo pučana, a talijanski ministar rata Vittorio Zupelli bio je iz Kopra gdje je proveo djetinjstvo, Robert Ghiglianovich zastupa dalmatinske interese u *Ufficio informazioni della Marina.* Jugoslavenska promidžba umanjivala na je Konferenciji mira u Parizu vrijednost talijanskih pobjeda pa talijanski izbjeglice iz Dalmacije demonstriraju u Rimu protiv napuštanja Rijeke i dijela Dalmacije, promidžba Jugoslavenskog odbora vrlo je uspješna i ima odjeka među Saveznicima, oslanja se ponajviše na engleskog publicistu Henry Wickhama Steeda. Ta promidžba govori o zemljama u kojima žive Jugoslaveni u kompaktnoj masi, ali Rusi 1915. ništa ne znaju o Dalmaciji. Veze sa Srbijom uspostavljaju se 1916. kad su Talijani primili ostatke srpske vojske koja se povukla preko Albanije. Antonio Cippico osnovao je 1915. u Firenzi *Comitato di associazione nazionale pro Dalmazia* sa filijalama u Palermu, Napulju, Firenzi, Jakinu, Genovi, Mlecima i Milanu. Društvo *Dante Alighieri* osnovalo je *Comitato centrale di propaganda per l'Adriatico italiano,* osnovana je *Associazione pro Fiume e Quarnaro.* Predsjednik je bio vojvoda Giovanni di Cesarò, s tajnicima Tommaso Sillanijem, odnosno Armando Hodnigom. Tom društvu pristupili su mnogi senatori, a k tome Roberto Ghiglianovich, Tamaro, Dudan i pisac. Ovo društvo borilo se za aneksiju Alpi do Brennera i Dalmacije do Dinare. Zahtjevi Hrvata bili su nepravedni i neuskladivi s talijanskim pobjedama u ratu, ali su politički uspjesi Jugoslavenskog odbora bili veliki jer je nalazio prijatelje među masonima, osobito francuskim masonima kakav je bio profesor Cerneu, kojima su dijelili manifeste i proklamacije. Za protugermansku Europu važno je da Italija dobije Trst i Rijeku. Italija je vodila promidžbeni rat s Jugoslavenskim odborom i taj rat vodili su u Parizu Attilio Tamaro, Alessandro Dudan i Mario Alberti o kojem ćemo čitati niže, Pitacco je pokušavao djelovati i na predsjednika vlade Sydneyja Sonnina da spriječi jugoslavensku promidžbu. Sonnino je svojedobno bio u Dalmaciji, a bojao se osnivanja podunavske federacije. Krfski sporazum potpisali su Trumbić i Nikola Pašić, ali su ga pripremili Trumbić, Supilo, Steed i Robert William Seton Watson. Steed je bio pod utjecajem Tomaša Masaryka. Ovaj sporazum vidi Jadran kao otvoreno more za sve. Taj sporazum nije vodio računa o Italiji, ali su Lord Cecil i David Lloyd George smatrali da Velika Britanija ima obveza prema Italiji. I Pitacco je smatrao da je Dalmacija prijetnja Italiji pa je kritizirao talijanske demokrate kao neprijatelje Italije

jer su ih stranci otrovali. Bilo je to sada već često polazište iz kojeg je Mussolini osvojio vlast. Trumbića opisuje kao starog neprijatelja Talijana, a takvi su Hrvati i inače. Pa ipak je Trumbić u ime Jugoslavenskog odbora potpisao sa onorevole Torre 1918. sporazum u Londonu i priznao Italiji pravo da zaokruži svoje jedinstvo uz uvjet da Italija podupre nastojanja južnih Slavena da se ujedine. Pitacco je isticao pravo naroda na samoopredjeljenje, smatrao je kako Talijani u Jugoslaviji moraju imati svoja manjinska prava kao i Hrvati i Slovenci u Italiji. Pa ipak, Pitacco je vjerovao u asimilaciju Slavena. Ova vjera u asimilaciju bila je tada raširena u Europi, a u našim prilikama bila je pojačana činjenicom da je bilo dosta Dalmatinaca i Istrana s hrvatskim imenima koji su se osjećali Talijanima kao Dudan, Ghiglianovich, Krekich i dr., što je djelovalo kod iredentista koji su ipak zaboravljali da ih je bilo dosta s talijanskim imenima kao narodnjački prvak Josip Antonietti, pa Juraj Biankini, sin doseljenika iz Jakina, koji su se osjećali Hrvatima, što su iredentisti zaboravljali. Ustvari, zahvaljujući agresivnoj politici Mussolinija manjinska prava nije uživao nitko. Pri Rimskom sporazumu nije bilo riječi o teritorijalnim pitanjima, ali se i tu čulo o vrlo prodornoj jugoslavenskoj promidžbi u inozemstvu. Austrija je bila uvijek tiranski neprijatelj Talijana pa je Rimski sporazum zapravo bio kongres ugnjetavanih na Campidogliju. Pitanje sigurnosti na Jadranu (a to će reći Dalmacije) bilo je za Italiju glavnim razlogom rata i svi su bili suglasni da je oslobađanje Jadrana bilo u interesu jednih i drugih. Beneš nije bio sklon Talijanima i smatrao je da Italija može dobiti samo zapadnu obalu Istre, Trst, Gorica, Rijeka i Dalmacija moraju pripasti Jugoslaviji. No Talijanima je bio naklonjen češki diplomat pukovnik Milan Štefanik. Na tim pregovorima zbio se i incident kad su Talijani došli s istarskom, goričkom i tršćanskom zastavom zbog čega se jugoslavenska delegacija povukla s prosvjedima, a Pitacco je na to reagirao ističući naklonjenost Slovenaca i Hrvata, a osobito Antona Korošca Austriji. *Dante Alighi-eri* je u zarobljeničkim logorima dijelila talijanske publikacije i gramatike (sic!) pa su Talijani prosvjedovali što su se zarobljenici dijelili po prezimenima pa su mnogi Talijani s hrvatskim prezimenom svrstani među Hrvate. Pitacco je ljutito primijetio da je Italija dobila rat, a izgubila mir protiv Hrvata i Slovenaca koji su se sve do kraja borili protiv Italije na austrijskoj strani. Na kraju je delegacija otišla predsjedniku talijanske vlade koji je imao povjerenja u protuaustrijska čuvstva Čeha, ali ne i Hrvata koji su htjeli Rijeku i Split. Zamjerao je vlastima što je dopustila širenje jugoslavenske promidžbe na talijanskoj bojišnici, savjetovao da Antonio Cippico dobije mjesto profesora za talijansku književnost na sveučilištu u Londonu, dodao zasluge Dudana i Ghiglianovicha u ovim djelatnostima, spominjao Oberdanovo mučeništvo, rimskog cara Trajana koji je osnovao rumunjsku naciju da bi utjecao na rumunjsku delegaciju u Parizu i Londonu da podrži talijansku delegaciju. Ta delegacija ipak je uspjela steći u SAD naklonost njujorškog senatora talijanskog podrijetla Salvatorea Cotilla. Predsjednik Thomas Woodrow Wilson ih nije primio, ali ih je primio Henry Cabot Lodge, predsjednik povjerenstva za vanjske poslove senata i ugledni član republikanske stranke. On je bio naklonjen Italiji zbog međunarodnog ugleda talijanskog Risorgimenta. U izjavi za američko novinstvo istakao je težak položaj austrijskih Talijana

dragovoljaca u talijanskoj vojsci. Njima na bojišnici prijeti smrt, a smrt im prijeti i ako ih zarobe jer ih onda vješaju kao dezertere. Tako su smaknuti Nazario Sauro i Francesco Rismondo, Fabrio Filizi, Damiano Chiesa. Pitacco se pozivao na poklik Benita Mussolinija da se mrtvi ne smiju izdati – *I morti non si tradiscono!* Pitacco je potom istakao promidžbeno značenje D'Annunzijeve tragedije *La Nave* i njegove krilatice *Patria ai Veneti tutto l'Adriatico*, pobudio je kult Tommasea pa su razne delegacije stavljale vijence pod njegov spomenik čime je iskrivljen njegov književni lik.[61] Kao uspjeh talijanske promidžbe prikazao je 22. rujna 1918. kad je u Londonu proslavljen *Italy Day*. Tad je talijansku delegaciju primio Lord Balfour kojeg je opisao kao tipičnog predstavnika engleske aristokracije koji osjeća posebnu odgovornost prema državi. Balfour je smatrao da Rijeka mora ostati mađarska, tražio je miroljubivo sporazumijevanje Talijana sa Hrvatima i želio je znati raspoloženje Hrvata i Slovenaca koji su, tako Balfour, odani Austriji pa mogu, ako hoće u Austriji i ostati. MacIndler je u »*Glasgow Herald*« pisao članke u prilog Jugoslavenskog odbora. Engleski laburisti i sindikati bili su protiv talijanskog imperijalizma. Pitacco je dodao da su Mađari u ovim pregovorima bili na strani Italije u stvari Rijeke, a Salvatore Barzilai je predviđao kolonizaciju novih pokrajina iz Italije u kojoj je Austro-Ugarska poslije 1860. tlačila Talijane i naseljavala Nijemce i Slavene. Ugnjetavanje Talijana još je ojačalo poslije okupacije Bosne, a 1900.-1910. mnogo se Slovenaca uselilo u Trst. U to doba je Antonio Cippico djelovao kao tumač pri talijanskoj misiji kod engleskog ministarstva rata. Pitacco je s talijanskom delegacijom otišao i francuskom predsjedniku George Clémenceauu kojem oni nisu vjerovali i smatrali su ga lukavcem. Pitacco je otišao u Jakin na neki iredentistički zbor dalmatinskih Talijana u Italiji, zgražao se nad izjavom Stojana Protića da je talijanska pobjeda kod Vittoria Veneta zasluga Jugoslavena u austrijskoj vojsci koji se nisu htjeli boriti, a još više se zgražao što Jugoslaveni ne priznaju da ih je Italija oslobodila. Pitacco je predao neki memorijal poklisaru SAD u Italiji Nelsonu Pageu 18. siječnja 1918. *Associazione politica degli Italiani irredenti* izdala je proklamaciju u Rimu 12. veljače 1918. o stradanjima Talijana pod Austrijom u smislu solidarnosti s drugim ugnjetavanim narodima, pa opet 4. travnja 1918. u kojoj je pozivao na razbijanje Austro-Ugarske i tražio da se Italiji prizna pravo na završno ujedinjenje i pozdravio što su se Hrvati napokon sjetili da Austro-Ugarsku valja uništiti, ali je upozorio na podmuklost i lukavost Jugoslavena. Ova udruga imala je tridentsku i jadransku sekciju. Daljnje udruge talijanskog imperijalizma bili su *Dante Alighieri, Pro Dalmazia i Pro Fusine e Quarnaro.* Pitacco je tražio načina kako priopćiti hrvatskim i slovenskim vojnicima u Austro-Ugarskoj vojsci o sporazumu između Italije i Jugoslavije i kako voditi među njima promidžbu, i opet je s velikim nezadovoljstvom i ljutnjom opazio da je Jugoslavenski odbor u Londonu uspio privući mnoge političare kojima on izgleda kao glavni organ razaranja Austro-Ugarske.

61 Na ovaj način Tommaseo je postao nešto što on nije bio – zalog iredentizma, usp. Ivan Pederin, Tommaseo pod okom austrijskog redarstva i njegovo rodoljublje, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, god. 34(1992) str.197-235.

I napokon je bio spreman raspravljati o Dalmaciji, ali nikako o Trstu i Istri koje bezuvjetno moraju biti talijanske. Polemizirao je s pismom Dinka Trinajstića, u ime Jugoslavena, Rimskom odboru intervencionističkih stranaka od 24. svibnja 1918. i protiv Jugoslavena koji su na Rimski sporazum došli sa zastavama hrvatskih i slovenskih zemalja. Istakao je da *irredenti* nisu ugnjetavani narod, nego dio talijanskog naroda isto kao što su alzaški Francuzi dio francuskog naroda. Uputio je jedan memorijal Vittoriju Emanuelu Orlandu u lipnju 1918. u kojem je pisao da su slovenske škole u Trstu uvreda talijanskoj nacionalnoj svijesti, poziv na pobunu i žarišta protutalijanske promidžbe, dodao da se Slavenima ne smiju priznati zemlje koje su napučili poslije 1866. uz austrijsku podršku, upozorio na opasnosti koje za Italiju mogu proisteći od trijalizma i dodao da se Slaveni uopće ne bore protiv Austrije, već da je žele osvojiti, trijalizam je austrijski izum, a Anton Korošec njegov zastupnik, ideal Slavena je federalistička Austrija. Pitacco je sa sumnjom opazio da je Orlando primio Trumbića, Petrovića, Gazzarija, Meštrovića i Trinajstića koji su se veselili talijanskoj pobjedi na rijeci Piave. Pitacco je smatrao da je nedopustivo da se jugoslavenska legija pojavi na bojišnici kao saveznik Italije u ratu. Dodao je da je u posljednjem desetljeću broj Hrvata i Slovenaca u Trstu porastao za 23 000, da su oni počeli osnivati i svoje banke zbog čega će valjati osnovati jaku talijansku banku u Trstu jer je taj grad stožerno pitanje iredentizma. Ovaj memorijal potpisali su Pitacco, Ghiglianovich i Tamaro. Potom je opisao oduševljenje šibenskih i zadarskih Talijana s kojim su dočekali talijansku vojsku, govor viceadmirala Enrica Milla zapovjednika te okupacione vojske i žalost Talijana u neokupiranim krajevima. Čak 5000 splitskih Talijana (tako Pitacco) učlanilo se tada u društvo *Dante Alighieri*, a dalmatinski Talijani apelirali su na Wilsona kad je došao u Rim. Krčki Talijani uputili su neki memorijal talijanskoj vladi sa zbora od 2. studenoga 1918. Oni su dokazivali da Krk spada zemljopisno Italiji, a potom su se pozivali i na povijest, isticali su kako nikad nisu htjeli učiti hrvatski. I napokon je spomenuo prosvjede Ziliotta i Lubina zbog Rapallskog mira. Pitacco je bio ogorčen na Salveminija, Prezzolinija i osobito sicilijanske socijaliste koji nisu bili za imperijalizam, a protiv imperijalizma bio je još i torinski list *Gazzetta del Popolo*. Opisao je očajanje dalmatinskih Talijana Stefana Smerchinicha, Riccarda Gigante, Scilija Bacicha i Coceancica poslije Rapalla, Ziliotta kako je na prijemu kod viceadmirala Milla govorio kako Zadar neće moći opstati bez zaleđa, a Dalmacija će s Bosnom dobiti veliku gospodarsku i stratešku vrijednost. On se hvalio da su dalmatinski Talijani spriječili ujedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom za Austro-Ugarske.

Ova knjiga prikaz je talijanske političke i promidžbene borbe protiv Jugoslavenskog odbora koja nam kaže da je taj odbor borbu vodio vješto i uspješno, da je na njegovoj strani bila masonerija, osobito francuska, a da su djela talijanskih publicista kao Tamara i Dudana potekla iz promidžbe, ne iz znanosti.

Dana 14. srpnja 1927. održana je komemoracija za Guglielma Oberdana i Francesca Rismonda u Rimu s patetičnim govorima koje su održali rektor Giorgio del Vecchio kojeg je imenovao Duce, Antonio Cippico i uvijek nazočni Alessandro Dudan kad je trebalo

napraviti nešto protiv Hrvatske.[62] Podignuta im je i spomen ploča uz brončano poprsje Ducea. Ova komemoracija s kojom je totalitarizam stvorio mučenika iskazuje totalitarizam kao pseudoreligiozni pokret, ali ujedno kaže kolika je uloga Dalmacije i dalmatinskih Talijana kod Mussolinijeva uspona na vlast, moglo bi se reći da je neuspjeh Italije da se domogne Dalmacije 1920. bio povod njegovu usponu.

O. F. Angeletti napisao je knjigu pod naslovom *Difesa dell'Adriatico con aggiunta di articoli comparsi su «Il Popolo d'Italia» preceduti da un discorso di A. Mussolini,* (E.I.A. 1928.). Tu je opisao Zadar kao granični grad suprostavljenih zemalja – Italije i Austro-Ugarske. Poslije rata na jednoj je strani *nazione fascista,* a na drugoj rulja zbrkanih naroda *(un'accozzaglia di popoli tumultuosi)* u času kad je prevlast Italije na Jadranu neprijeporna što je svakako bila istina jer je Italija u doba između dva rata posjedovala strateški važnu Pulu, Zadar, Lastovo i Albaniju, i gospodarski važne luke Trst i Rijeku. Na drugoj strani je Jugoslavija koju podupire Francuska, i velikosrpska promidžba. Autor tu spominje Dragutina Dimitrijevića Apisa kao autora sarajevskog atentata. Autor opominje Jugoslaviju da se italo-francuski odnosi popravljaju. Protiv Italije je *socijal-demo-masonski gnoj (lue)* koji baca Europu u propast i beogradski imperijalizam koji hoće rat. Taj će rat izgubiti jer su Talijani *mlada rasa.* Pojam mlade rase nije definirao, a to može iznenaditi ako se prisjetimo stalnih napomena drevnosti talijanske nazočnosti u Dalmacije i tvrdnji da su Talijani potomci Rimljana u Dalmaciji, što je tvrdio i ovaj pisac. Ekspanzija je za Italiju nužnost i Talijani će veselo poći u rat. Poslije ove ratno-huškačke retorike fašističkog totalitarizma koji zamišlja svijet kao svijet neprijatelja koji Italiji ipak ništa ne mogu, autor je pisao o srpskoj vojsci koja se u Dubrovniku čudila što konji ne piju more, pa ipak, Jugoslavija danas ima ratnu i trgovačku mornaricu koja stvara mornarsku svijest u narodu a njezine željezničke pruge sve su usmjerene prema moru i Splitu koji je poslije gubitka Rijeke i Trsta glavna jugoslavenska luka na Jadranu. Istakao je da su se mnogi Slaveni potalijančili, ali se ni jedan Talijan nije pohrvatio. Neki se Hrvati jesu ili, ali su se i neki Talijani pohrvatili o čemu smo pisali naprijed. Ovaj spis opet je pokazao da je neuspjeh Italije da se dočepa Dalmacije 1920. bio povodom Mussolinijevu usponu, a njegov glavni cilj bio je stjecanje Dalmacije koja će postati odskočna daska za talijansku ekspanziju na Levant i Sredozemlje uopće.

Giulio Benedetti napisao je knjigu pod naslovom *Rivendicazioni adriatiche* (Milano, 1929.) Autor je u ovoj knjizi počeo s uobičajenim pozivanjem na Rim i Mletke u Dalmaciji i nastavio s traženjem da Rim postane prijestolnica ujedinjenih država Europe i da se Europa na taj način opre razornom utjecaju Engleske koju valja istjerati iz Malte i Gibraltara jer je ne samo Jadran, nego i Sredozemlje uopće rimsko, a ne englesko more. Hrvati, Srbi, Bugari i Turci su barbarski pljačkaši, Dalmacija je u Campoformiju prodana Austriji, ali ju je kasnije vratio Italiji Talijan Buonaparte. Njemačka i Austro-Ugarska ušle su u rat

[62] Ti govori otisnuti su u Rimu 1928. kao Per Guglielmo Oberdan e Francesco Rismondo, Discorsi pronunciati nell'Aula Magna della Regia Università di Roma da Giorgio del Vecchio, Antonio Cippico e Alessandro Dudan il 14. luglio 1927., Roma, 1928.

zbog Balkana, u koji mora Italija jer dalmatinski otoci pružaju bezbroj pogodnosti za ratovanje. Osim toga jedinstvo istočne i zapadne obale Jadrana trajalo je stoljećima, Austrija ga je narušila, a Italija ga mora ponovno uspostaviti pošto je zaustavila najezdu pangermanizma. Predbacio je liberalima kolebljivost u jadranskom pitanju, Rapallo i frustracije izdanih Talijana u Dalmaciji. Ovakvo isticanje frustracija upućuje prema nasilju i ono je karakteristično za svaki totalitarizam. Potom pisac upozorava na nejedinstvo Jugoslavije i ubojstvo Stjepana Radića. U Jugoslaviji vidi vojnu diktaturu Srba nad Hrvatima i Slovencima. Smatra da jadransko pitanje nije riješeno i može ga riješiti jedino novi rat. Vlast nad Jadranom oslobodit će talijansko brodovlje za druge dužnosti. Benedetti je nastavio s dugim nabrajanjem talijanskih izdajnika koji su u dosluhu s neprijateljima Italije u inozemstvu, inozemstvo i svijet napučio je neprijateljima Italije i time stvorio raspoloženje za masovne progone tipično za totalitarizam tamnog XX. st. Onda se pozvao na D'Annunzija i citirao opširno neko njegovo pismo, okomio se na apsurdnu državicu Rijeku, s oduševljenjem spomenuo Mussolinijev *marcia su Roma,* poslije čega je 27. siječnja 1924. Pašić potpisao s Mussolinijem sporazum o ustupanju Rijeke Italiji. Zamjerio je francuskom maršalu Franchet d'Espereyu što je poslao na Rijeku povorku s hrvatskim zastavama koje je kasnije spustio talijanski general Di San Marzano. S oduševljenjem je opisao *svetu* D'Annunzijevu akciju na Rijeci, opet se pozvao na talijanskog mučenika Francesca Rismonda, tražio je strateške, ne etničke granice jer se granice ne rade zbog budućeg mira, nego zbog budućeg rata. Opet je upozorio da je Dalmacija odvojena od Balkana lancima Dinare, a da su iz Dalmacije počinjale svi ratni pohodi protiv Italije, to su bili pohodi Hanibala, Teodorika, Belizara i Narzesa. Dalmacija je uživala blagostanje samo pod rimskom i mletačkom vlašću. Austrija je pohrvaćivala, ali nije uspjela poslaveniti talijanski Zadar pa je time sva Dalmacija ostala talijanskom. No kad Dalmacija opet postane talijanska valjat će je napučiti talijanskim doseljenicima, a dužnost je Italije da se brine o Talijanima u Dalmaciji. Žitelji unutarnje Dalmacije vole više Talijane nego li Srbe. Spomenuo je opasnost od jugoslavenske ratne mornarice koja je od 114 000 brt. došla na 300 000 brt. Upozorio je na opasnost od pomorskog društva Iva Račića u Dubrovniku, na Jugoslavenskog Lloyda u kojem je uložen engleski kapital, na opasnu promidžbu časopisa *Jadranska straža,* konkurenciju sušačke luke Rijeci, na turistički razvitak Jadrana i Zadra. Još je upozorio na mađarsko-talijanske veze, istakao da su Mađare pokrstili talijanski misionari i da su mađarski prelati dugo bili Talijani o čemu povjesnica ništa ne zna. Spomenuo je da su Mađari u srednjem vijeku studirali u Salernu što je spomenuo Dante u *Paradisu (*XIX, 142). Onda je istakao solidarnost Lajosa Kossutha s Talijanima, Giobertija koji je preporučio savez Mađara i Talijana, mađarske dragovoljce u Italiji. Mađarska vidi u Italiji prvu veliku silu koja joj otvara put k moru, tj. k Rijeci jer je 80% prometa riječke luke mađarski promet. Onda je spomenuo još opasnost od Njemačke i Rusije na Jadranu i gospodarsku važnost dalmatinskih luka, stratešku važnost Albanije, osobito Vlorë i dodao da se ne smije dopustiti da Albanija postane poprište borbe balkanskih naroda.

U ovoj knjizi pojavljuje se opet teza o Talijanima kao izravnim potomcima Rimljana u Dalmaciji i o mletačkoj povijesti Dalmacije. To je ideološki oslonac dalmatinskih Talijana u njihovoj iredentističkoj borbi prije rata, vidi se da njihov doprinos talijanskom iredentizmu, imperijalizmu nije bio mali. Potom se pojavljuje teza o neophodnosti Dalmacije zbog obrane Italije što je teza generala ili radije admirala Paola Thaon de Revela na Konferenciji mira u Parizu. Generali i dalmatinski Talijani dali su fašizmu prema tome temelj ideologije i motivacije za djelovanje.[63] Bilo je to jasno pripremanje Italije za rat, jer ako je Benedetti pisao ovako on to nije učinio zato što je on to tako mislio, nego zato što je dobio stranačku direktivu. No u ovoj knjizi opažamo i gubitak orijentacije u političkom prostoru tuzemstva i inozemstva, a također i u moralu što je karakteristično za svaki totalitarizam i uzrok totalitarističkim političkim pustolovinama koje ga uvijek vode u propast.

Edoardo Susmel je napisao *Mussolini e il problema adriatico* (Rim, 1929.)[64] On je spomenuo jadransku tragediju kao uzrok *revolucije* 1922. u kojoj je nacija obnovljena pa je izišla iz duhovne krize i sitnih stranačkih svađa i zadjevica. U to doba se Italiji sve uskraćivalo, svaki zakoniti oblik nagrade zbog pobjede što je bio prolog marša na Rim i riječkog pothvata. Mussolini je pokazao da samo on može napraviti Italiju velikom i tako zajamčiti njezina prava. Po prvi put je on zahtijevao talijanska prava 1905. i tako postao Garibaldijev nasljednik. Pozvao se na brojne talijanske mučenike, osobito dodire s Cesare Battistom iz kojih je rođen jadranski iredentizam. Mussolini je istakao načelo da su interesi nacije prvi, poslije toga pleme, jezik i sve ostalo što spada socijalizmu, jer Mussolini je počeo kao socijalistički novinar. On je, kako navodi Susmel, prognan iz Trentina jer je objavio knjižicu pod naslovom *Il Trentino visto da un socialista.* U tom djelcu Mussolini se bavio pitanjem navodne germanizacije Trentina pa je preporučao da se silom odgovori na silu. No on je u tom djelcu napomenuo još Trst i Jadran i time je postao kondotijer nacije. Tražio je rat protiv Austro-Ugarske da završi ujedinjenje Italije, a to je tražio i D'Annunzio 1915. Dakako, to je bilo moguće jedino tako da se uništi Austro-Ugarska i to je tražio Mussolini koji je bio protiv podmukle promidžbe za mir i ustajao je protiv neodlučnih talijanskih liberala. God. 1917. dok je bio na fronti on je tražio Dalmaciju do Neretve i zamjerao talijanskim liberalima kukavički odnos prema engleskom i francuskom imperijalizmu. Ako je Francuska tražila strateške granice na Rajni onda takve granice može tražiti i Italija na Jadranu. Ako je Francuska dobila njemačko pučanstvo u Alsasu i Lotaringiji zašto ne može Italija dobiti pola milijuna Nijemaca i Slavena u Trentinu i Dalmaciji. Ako se Hrvatima dade Dalmacija oni će tražiti Trst, a potom sve do Tagliamenta. Riječani neće da se Dalmacija žrtvuje za Rijeku koju je Nitti bio spreman odstupiti Jugoslaviji pa mu je Mussolini savjetovao da ode s vlasti koju nedostojno vrši jer Rijeka je baza iz koje će se vinuti

[63] Ovdje upućujem osobito na Ivan Pederin, Zabrane dalmatinskog i stranog novinstva i časopisa (1865.-1879.) i zameci fašističke ideologije, Republika, 46 (1990.) br. 11-12. str.111-129.

[64] Izdanje Quadernii dell'Istituto nazionale fascista di Cultura, serie seconda IV.

mlada pomorska Italija. Dalmatinski Talijani najjači su i najsvetiji dio talijanskog naroda koje je Austrija pokušavala denacionalizirati. Njih brani Italija koja je uništila jedno carstvo. Vlaji u Dalmaciji samo su napola Hrvati, a Hrvati neće moći odoljeti talijanskoj kulturnoj i gospodarskoj plimi, sve ako je Rapallo sramota za Italiju i nastavak poraza kod Kobarida 24. listopada 1917. Na kraju ove knjige čitamo rukopisni komentar čitatelja Nina Bogossija da je knjiga izvrsna i upućuje na sve probleme, ali da je Mussolini vidio samo Rijeku, a zaboravio je Zadar. Susmel piše ovu knjigu tako da parafrazira samog Mussolinija kao njegov skutonoša, djelatnost vrlo karakteristična za totalitarne režime. U svakom slučaju ovo djelo još jednom pokazuje da korijen talijanskog fašizma valja tražiti u jadranskom pitanju, ideologiji dalmatinskih Talijana-iredentista i u Rapalskom ugovoru.

Tommaso Sillani napisao je članak pod naslovom *Il monumento della megalomania jugoslava*[65] u povodu postavljanja spomenika Grguru Ninskome koji je izradio Ivan Meštrović *vrlo nadareni barbarin*. Grgur na tom spomeniku izgleda buntovnik i borac što on sigurno nije bio u svom posluhu crkvenoj hijerarhiji. Grgur Ninski ne spada u rimski Peristil. Dogradonačelnik je u pozdravnom govoru žestoko napao povijest, razbor, uljudbu i estetiku. Don Frani Buliću priznaje učenost, ali mu zamjera neki natpis na stupu Peristila i nalazi da je nečuveno pokriti mletačkog lava jugoslavenskom zastavom. U manifestu općine riječ je o stoljetnoj borbi kojom se Grgura Ninskog proglašava nacionalnim ideologom, neke vrsti hrvatskim sv. Savom. U govorima je Ivo Tartaglia spomenuo stoljetni sukob slavenstva i latinstva o kojemu povijesna znanost malo zna, Hrvate koji se 13 stoljeća bore za svoj teritorij. Potom je Tartaglia govorio o Grguru Ninskom kao o junaku nacionalnog otpora, spomenuo je Dioklecijana, kralja Tomislava, Tomu Arhiđakona, Marka Marulića i sve je vezao za Split, sv. Ćirila i Metodija koji su doveli do pobjede staroslavenske liturgije i afirmacije hrvatskog jezika u književnosti. Istina je da je Dioklecijan sagradio palaču, ali su joj naši preci dali novi život i duh. *Osservatore romano* je u članku od 10. listopada pisao o Grguru kao o biskupu koji nije dobio suglasnost drugih biskupa u pitanju staroslavenske mise, ali se ne vidi da bi se na bilo koji način suprostavio Rimu. Nije umjesno uspoređivati ga s Janom Husom i Lutherom. Autor je dalje prenio govor zagrebačkog nadbiskupa Antuna Bauera da su Hrvati zavoljeli staroslavensku liturgiju koju je Grgur širio, ali vrijeme je bilo protiv njega. Bauer je nabrojio i pape koji su bili skloni staroslavenskoj liturgiji. *Obzor* je zamjerio da je Grgur s tom proslavom postao suvremeni Jugoslaven, te da nema dokumenta koji bi pokazao da je Grgur bio za staroslavensku liturgiju. Sillani je napokon zamjerio i protutalijanski karakter proslave i ističe da je Dioklecijanova palača umjetničko blago koje pripada čitavom uljuđenom svijetu.

U ovom radu Sillani nije imao ni krivo kad je opazio da je povijest ovdje ideološki izobličena da bi posluživala nacionalnu ideologiju i politiku, da staroslavenski u srednjem vijeku nije bio nacionalno, nego crkveno pitanje, tek što je zaboravio da je on sam tu povijest iskrivljavao u korist fašističke nacionalne ideologije.

[65] Rassegna italiana, Politica letteraria & artistica, god. XII (1929.) vol. XXIV. Fasc. CXXXIX. str. 1067-1074.

S. Marioni napisao je *Adriatico e Dalmazia* (Cortona, 1930.) u kojem se okomio na kukavni ugovor u Rapallu koji je osakatio Rijeku i Zadar i osramotio talijansku pobjedu kod Vittoria Veneta. Rat za Dalmaciju počeo je 1866. Nastavila ga je Jugoslavija. Nastavio je sa surovim napadima na socijaliste i masone koji su Italiji neprijatelji, osobito je napadao francuskog predsjednika Georgesa Clémenceaua i Raymonda Poincaréa, pa engleskoj premijera Davida Lloyda Georgea koji su izigrali Italiju i lišili je plodova njezine pobjede u ratu. Ovi su političari stvorili veliku Jugoslaviju kao neprijatelja Italiji. Onda je nastavio s poznatim dokazima o geografiji po kojoj Dalmacija i Jadran spadaju Italiji. Prikazao je i povijest Dalmacije kao rimsku i talijansku kao i mnogi prije njega da bi nastavio s bojnim poklikom da je Dalmacija ostala u vlasti neprijatelja, da je Dalmacija ono što je Kartaga bila za Rim – prijetnja. Zamjerio je Giolittiju, Nittiju i grofu Carlu Sforziju da ništa nisu naučili od povijesti. Italija Londonskim sporazumom nije dobila cijelu Dalmaciju jer taj ugovor nije išao na razbijanje Austro-Ugarske. Vidio je Korziku, Maltu, Bizertu i Dalmaciju kao željezni obruč što steže Italiju, kritizirao je Francusku i Englesku što podupiru Jugoslaviju jer Italiju na taj način guraju u savezništvo s Njemačkom, osobito Francusku koja priječi Italiji ekspanziju na Levant, denacionalizira Talijane u Tunisu, naoružava Jugoslaviju koja je nezahvalna i zaboravlja da je Italija spasila njezinu vojsku kad se ona povukla preko Albanije. Francuska je spriječila Italiji gospodarski prodor u Jugoslaviju pa se Talijani iseljavaju iz Dalmacije. Jugoslavensku vojsku pobuđuje protiv Italije srpski patrijarh. Na kraju se pisac prisjeća ubojstva Tommasa Gullija zapovjednika ratnog broda *Puglia*, pa Francesca Rismonda.

U fašističkoj Italiji je, to je jasno, već bila u toku kampanja pripreme za rat zbog Dalmacije i hegemonije na Jadranu.

Roberto Ghiglianovich analizirao je uzroke talijanskog diplomatskog poraza poslije rata u prilogu *La causa della disfatta diplomatica dell'Italija.*[66] Prema Ghiglianovichu nitko se u Italiji nije pravo borio da se dobije Dalmacija i to je posljedica nepoznavanja povijesti, etnografije i zemljopisa. No Dalmacija je pitanje talijanske sigurnosti na Jadranu. Spominje svoje promidžbeno putovanje u London s Pitaccom, Zanellom i Bennatijem. Onda su se za Rijeku borila samo društva *Dante Alighieri, Pro Dalmazia i Trento e Trieste.* Jedini Boselli, prvi predsjednik *Dante Alighierija* je u govoru milanskom puku 1917. tražio Dalmaciju, ali mu je cenzura zabranila govoriti o talijanstvu te pokrajine. Protiv njih bio je Salvemini. Saveznici su bili nelojalni prema Italiji, a ni Italija nije tražila uključenje Splita u Londonski sporazum. Saveznici su podcjenjivali Italiju poslije poraza kod Kobarida, a bitka na Piavi nije pomogla da Saveznici promijene svoje mišljenje. Što je gore, Italija za rata nije vodila dobru vanjsku politiku.

Stari trogirski vlastelin *Antonio Cippico* koji se izjasnio kao Talijan napisao je djelce *Dalmazia* (Firenze, 1931) u kojem je opet nabrojio sve nepravde, pa sve dalmatinske mučenike, a osobito Francesca Rismonda i Tommasa Gullija, sentimentalno se izrazio o

[66] Rivista dalmatica, XII (1931.) fasc. IV. Str. 3-20.

Zadru, spomenuo velike Dalmatince koji su djelovali u Italiji i istakao fašizam kao budućnost i spas Italije poslije izdaje u Rapallu. Završio je spomenuvši dalmatinske otoke kao ratne brodove koji se ne mogu potopiti i stradanja preostalih Talijana u Dalmaciji. Cippico je pisao i pjesme posvećene Dalmaciji – *Croce bianca e Croce rossa d'Italia* (bez navoda godine i mjesta) s posvetom garibaldincu Antoniu Orlandi Cardinu i ostalim časnicima 2. pješačke pukovnije *Brigata Re*, pa *Agli atleti della mia terra natale* (Zadar, bez navoda godine). U tim pjesmama spominjao je talijanske političke čelnike u Dalmaciji, a mnogo mogu reći stihovi:

Armarsi a guerra, muscoli di ferro,
Temprati menti, i giovani, in patire,
Col Si del canto proclamando l'alta
Lor discendenza.

Šport je ovdje za pjesnika priprema za rat, poluvojna disciplina, pa moramo misliti na Ksenofontovu biografiju perzijskog cara Kira – Κυρουπαιδεα u kojoj lov spada u odgoj mladog princa kao priprema i vježba za rat. Čelični mišići talijanskih športaša znače snagu Italije i njezinu mladost i zdravlje. Sami atleti književni su znak za Italiju i fašizam.

Urednički članak u »*Rivista dalmatica*«[67] posvećen je desetoj obljetnici smrti čelnika splitskih Talijana Ercolana Salvi – *A dieci anni della morte di Ercolano Salvi.* Članak je napisao *Ildebrando Tacconi – Ercolano Salvi a Spalato.* On je prikazao Salvija kao talijanskog mučenika za Dalmaciju u kojoj Hrvati nemilosrdno tlače Talijane, potom ga je usporedio s drugim mučenikom Antonijom Bajamontijem. Kad je 1878. napadnuta neka bracera iz Chioggie u Splitu Salvi, tada još dječak, je o tome napisao pjesmu koja je pročitana u talijanskom parlamentu. Na sveučilištu je okupio Talijane, osnovao neko promidžbeno društvo. Bio je nekoristoljubiv borac i nasljednik Bajamontija protiv kojeg je 1891. pokrenut kazneni postupak, predsjedao je splitskim ograncima iredentističkih društava *Societa politica Dalmata, Pro Patria, Lega Nazionale.* Bio je član trgovinske komore u Zadru, izvrstan govornik, originalan pisac, otmjen, predstavnik stare talijanske rase i – Splićanin po duši. Suradnici su mu bili Doimo Savo, Simeone Capogrosso, Leonardo Pezzoli, njegov duhovni nasljednik je Antonio Tacconi. Razbolio se 1915., interniran u Grazu, optužen zbog veleizdaje, poslije rata vraća se u Split gdje dočekuje Saveznike s talijanskim zastavama što pobuđuje nasilje *hrvatske rulje pijane od bezvlašća.* Sudjelovao je na jadranskom skupu u Jakinu 1918. pa u Rimu na zboru *Spasimo Split (Salviamo Spalato)* i nastupao na promidžbenim zborovima diljem Italije; s Ghiglianovichem, Ziliottom išao je u Pariz i bio stalno u vezi s Leonardom Pezzolijem i Antoniom Tacconijem u Splitu. Dana 15. siječnja 1915. razgovarali su s Nittijem i Salvi je tražio svu Dalmaciju za Italiju, ali bi se Ghiglianovich zadovoljio jednim dijelom Dalmacije. Pero Čingrija ga je optužio da je bio dojavnik austrijskog namjesnika grofa Mariusa Attemsa von Heiligenkreuza. Attems je bio Friulanac, poslije

[67] XII (1931.) fasc. III.

rata otišao je u Italiju i postao talijanskim državljaninom. Salvi je porekao da je bio dojavnik. Umro je poslije Rapalla od žalosti. Ovaj rad napisan je da se pokaže politički kontinuitet talijanske borbe za Dalmaciju i baš borbe dalmatinskih Talijana koji su u Italiji bili okupljeni u politička društva.

Oscar Randi napisao je prilog *Dalla guerra a Rapallo.*[68] On je pisao kako je Salvi uhićen 24. svibnja 1915. sproveden u Knin, konfiniran u Grazu, osuđen i amnestiran 1917. u povodu careve smrti. Bojeći se da će Italija dobiti Rijeku, a izgubiti Split otišao je u Rim da razgovara s Tomasom Tittonijem i drugima, tražio aneksiju Dalmacije do Neretve, ali nije našao razumijevanja, a Tittoni je umro malo iza sklapanja Rapallskog sporazuma. Randi je citirao spomen ploču u napuljskom hotelu *Continental* koja glasi: *Ercolano Salvi, indomito propagatore del diritto italico in Dalmazia si eresse contro l'austriaca tirannia nella sua Spalato.*

U istom svesku izišao je i prilog zadarskog Talijana *Natale Krekichija* pod naslovom *L'opera di Ercolano Salvi nella dieta di Dalmazia.* Tu je opisao Salvija kao izvrsnog govornika, zastupnika u Trgovinskoj komori u Zadru od 1871. i Dalmatinskog Sabora 1892.-1912. kao nasljednika Antonija Bajamaontija. Salvi je prosvjedovao zbog popisa pučanstva 1900. koji je pokazao da Talijana ima manje nego li 1857., 1870. i 1880., ustao u obranu talijanske škole i umanjivanja uloge talijanskog jezika u javnom životu, otkrivao je podvale vlade u korist Hrvata, tražio izjednačavanje talijanskih sveučilišnih diploma s austrijskim u Dalmaciji, napadao austrijsku vlast da se ne brine o napretku Dalmacije, ali je prilikom demonstracija 1903. u Zagrebu ipak bio solidaran s demonstrantima i hrvatskim prosvjedima zbog jačanja uloge njemačkog jezika u Dalmaciji. [69]Ustao je i protiv namjesnika Erasma Handla kad je u Saboru uvrijedio Dalmatince[70] s liberalnih pozicija, a godine 1912. ustao je protiv odluke vlade da se uklone natpisi *Lega nazionale* sa kutija šibica, naljepnica, dopisnica i sl. U prilozima ovog broja otisnuti su i neki njegovi govori u Rimu, Mlecima i Milanu i opet u Rimu prigodom otkrivanja poprsja Francescu Rismondu.

Poslije 1934. izišla je knjiga *A. Aurelija* bez naznake mjesta i godine izdanja pod naslovom *La questione dalmata e l'Italia.* Aurelio je počeo s izvacima iz Mussolinijeva govora radnicima u Milanu s prijetnjama i najavama pobjeda u bliskoj budućnosti koje donosi sudbina. Spomenuo je atentat u Marseilleu, pa članak iz francuskog lista »*Humanité*« koji je opisao Jugoslaviju kao sve samo ne čimbenik mira na Balkanu i Europi i nastavio da je srpski kralj lišio Talijane manjinskih prava u Dalmaciji, a onda spomenuo šestojanuar-

[68] La Rivista dalmatica, XII (1931.) fasc. III. str. 18-26.

[69] Ivan Pederin, Bečki dogovor o hrvatskom jeziku u Dalmaciji 1909. te uloga njemačkog i talijanskog jezika, Mostarski dani hrvatskog jezika, Mostar, 1999. str. 185-207.

[70] Namjesnik barun Erasmus Handel uvrijedio je Dalmatince time što je u Saboru govorio njemački, a hrvatskoga nije ni znao, a osobito time što je u Saboru izjavio da ne drži mnogo do dalmatinske poštene riječi što je izazvalo tako žestoke prosvjede da je on premješten. Ivo Perić, Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novoga kursa, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII (1966.-1967.)

sku diktaturu, srpski centralizam, otpor Hrvata koji ne zaboravljaju ubojstvo Stjepana Radića i Slovenaca. Nastavio je kako je Dalmacija po svim kriterijima vezana s Italijom spomenuo kako su Talijani pomogli ostacima srpske vojske što se povukla preko Albanije, razbijanje mletačkih lavova u Trogiru i Šibeniku,[71] loš odnos prema kulturno-povijesnim spomenicima, Antonija Bajamontija, a onda kritizirao Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti zbog enciklopedije koju namjerava izdati i u kojoj se neće spomenuti ništa talijanskog. Ovaj pisac osnovao je u Milanu neko društvo za zaštitu talijanskog kulturnog naslijeđa u Dalmaciji, ono se zvalo *Comitato di studiosi sorto per la difesa e la divulgazione dell'italianità della coltura dalmata* i knjižnicu dalmatinske kulture pod Duceovim geslom: *Credere, obbedire, combattere.* Spomenuo je Tommasea i njegove simpatije za Srbiju, ali za slobodarsku Srbiju, a ne diktatorsku i centralističku kao što je bila Austrija. Tommaseo je bio u svakom slučaju protiv hrvatskog aneksionizma. I Aurelio je istakao da je vojsku koja je pobijedila kod Vittoria Veneta kukavička vlada prisilila da prepusti Dalmaciju Slavenima pa su u Italiju počele pristizati izbjeglice. Talijane je opisao kao blagodat dalmatinskih Hrvata i njihov pogled u svijet, Talijani su uljudili Hrvate, hrvatski jezik je jezik nedavnih useljenika, prošlost Dalmacije je starodalmatski jezik, a i imena gradova su u Dalmaciji talijanska što nije istina jer je Trogir grčki toponimik, Porfirogenet piše τετραγουριν Zadar je latinski odnosno hrvatski – idem za Jader, Zadar, Split grčki, Šibenik hrvatski po podijetlu. Autor je zaključio s pohvalom fašizmu kao pravednom osvetniku Talijana i svih uljuđenih naroda i dao razumjeti da je atentat u Marseilleu nadahnuo Mussolini.

God. 1936. uredio je ministar Giovanni Giuriati publikaciju pod naslovom *Nazario Sauro 1916.* s više autora u kojoj su mučenici rata uspoređeni s mučenicima Risorgimenta. Moto toj publikaciji bio je aforizam Nazarija Saura: *prima italiano, poi padre e poi uomo* (Najprije Talijan, pa otac, pa čovjek). Slijedi reprodukcija nekih pisama Nazarija Saura ženi, pa pisma Gabriele D'Annunzija Sauru koji se uspoređuje s junakom Cesare Battistom i Fabriom Filzijem. Sauro je predstavnik malog pokrajinskog ćudoredno *zdravog* građanstva na kojem je počivao tridentski iredentizam i iredentizam Julijske krajine. *Pietro Almerigogna* je u prilogu pod naslovom *Documentario di una vita eroica* opisao njegove hrabre izjave u Mlecima, njegov prezir stranačkih borbi, protuaustrijsku kampanju iredentista poslije sarajevskog atentata, Saura koji je usred rata došao na torpiljarki u Poreč, prošetao se gradom što je diglo moral pučanstva, a onda se mirno vratio. I napokon opisuje njegovu smrt na brodu.

Attilio Tamaro napisao je *Episodi di storia fiumana,* (Rijeka, 1936) u kojoj je Rijeku kao i Trst opisao kao žrtvu neplodnosti svoje zemlje i gospodarskog neprijateljstva njezinog prirodnog zaleđa. Riječanima je u povijesti često prijetila glad, a gospodari iz zaleđa žito su radije izvozili u Mletke. Opisao je dalje sukob riječke komune i austrijskih kapetana,

[71] Ovi lavovi razbijali su se kasno, u svoj današnjoj Italiji oni su se razbijali odmah poslije propasti Republike i dolaska nove vlasti.

ali je habsburški kapetan u Rijeci bio delle Rovere, dakle Talijan, našao je neko teško utvrdivo mjesto u južnoj Kranjskoj kao granicu riječkog i tršćanskog utjecaja, oružanu borbu protiv Mletaka i Mletke koji Rijeci zatvaraju pomorske putove pa grad ostaje bez hrane. Napisao je nešto o masonskim ložama u Rijeci prema izvješćima doušnika Agostina Danija. Dvije masonske lože osnovane su 1775. kad je osnovana i rafinerija šećera. Masonerija je po podrijetlu bila nizozemska. Zgradu jedne lože pogodio je grom pa je puk u tome vidio kaznu Božju.

Mario Alberti izdao je 1936. u Trstu zbirku svojih već ranije objavljivanih članaka kao *Irredentismo senza romanticismi.* Te članke sažeo je u cjelinu. Sam autor osuđen je u Trstu na smrt zbog iredentističkih djelatnosti pa je pobjegao u Mletke. Pa ipak, on je Austriji priznao da je bila pravna država i blaga u kažnjavanju pa je sud na veleizdajničkom procesu u Trstu 1910. izrekao oslobađajuće presude ili blage kazne. Nadvojvoda Franjo Ferdinand namjeravao je od Julijske krajine, Rijeke i Dalmacije stvoriti posebnu habsburšku državu koja će biti posve slavenska.[72] U policiji je bilo poštenih Talijana koji nisu bili naklonjeni iredentizmu, niža policija bili su uglavnom Slovenci koji su mrzili Talijane i surovo udarali demonstrante. U policiji je bilo poštenih Nijemaca, a takvih je bilo i u namjesništvu i oni su bili naklonjeni Talijanima. Pa ipak, austrijska borba protiv iredente bila je osuđena na neuspjeh. Friedjungov proces dokaz je poštenja austrijskog suda, dokumenti su bili lažni, ali su činjenice u njima bile istinite. Sa zatvorenicima se lijepo postupalo, ne onako surovo kao u današnjim jugoslavenskim tamnicama. Među optuženima u Friedjungovu procesu bilo je i izdajnika, a Zapad nije bio uvjeren da Austrija ima krivo u tom procesu.[73] Alberti dalje piše da je tršćanski list *Il Piccolo* bio sve prije nego li protuaustrijski, Tamaro se u iredentističke svrhe služio Narodnim sveučilištem u Trstu, a njegov pokrovitelj bio je senator Salvatore Segrè Sartorio. Theodoro Mayer organizirao je putovanje D'Annunzija u Trst kad je on posjetio brodogradilište u kojem su se gradili brodovi protiv Italije. Oberdana opisuje kao plemenitog junaka koji nije htio ubiti, nego biti ubijen, iako je Oberdan, kako to naprijed piše Tamaro bacio bombu i ubio nekoliko mladića, a prigodom uhićenja je potegao pištolj. No iredenta nije mogla djelovati bez mučenika.

Alberti se zadržao na ulozi masonerije u iredentizmu pa je istakao da je bilo uglednih iredentista kao Felice Venezian koji su bili masoni. Tršćanska masonerija vodila je nacionalnu borbu i osnovala organizaciju *Giovane Trieste.* Ali Attilio Tamaro nije bio mason.

[72] Prema Mirjani Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, Časopis za suvremenu povijest, br. II (1970.) str. 13. Franjo Ferdinand namjeravao je kad stupi na prijestolje Carevinu preustrojiti i sačiniti 15 novih jedinica, jedna jedinica trebala je biti Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, istočna Istra, Rijeka i Međimurje, druga Kranjska i slovenski dio Štajerske, Koruška i Primorje.

[73] Ivan Pederin, Velikosrpska promidžba i subverzija u Dalmaciji između aneksijske krize 1908. i balkanskih ratova 1912. (Prema spisima zadarske pismohrane), Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 41-42 (1999.-2000.) str. 247-267. također upućuje na zaključak da veleizdajnički i Friedjungov proces nisu bili montirani i da je velikosrpska subverzija u Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj zaista i postojala.

Talijanska masonerija bila je blisko povezana s francuskom. God. 1914. su se garibaldinci javili kao dragovoljci da se bore u Dalmaciji i bili su razočarani kad su ih poslali u Argonne u Francuskoj. Masonerija je bila za neutralnost i bila je naklonjena iredentizmu, ali ne i imperijalizmu, masonerija nije bila za aneksiju Rijeke i Dalmacije pa je Alberti svrstava u izdajnike Italije. Krivnja je masonerije što Rijeka nije uzeta u obzir Londonskim sporazumom, a ona je tek 1916. počela misliti o jadranskom pitanju, ali je u toj stvari bila izdajnička. Masonerija je djelovala iredentistički da uvuče Italiju u rat s Francuskom, ali kad je to postigla odvratila se od iredentizma. *Dante Alighieri i Lega nazionale* nisu bila masonska društva kao ni *Trento Trieste*, ali je ideja za osnivanje društva *Dante Alighieri* potekla od protukatoličke masonerije. Alberti nije vjerovao da je sarajevski atentat nadahnula masonerija. Zaključno je Albertijev odnos prema masoneriji negativan i on je smatra izdajničkom.

Svećenstvo je bilo ponekad na strani talijanskog nacionalizma. Ustvari, katolici su bili neutralni u odnosu na rat, bili su naklonjeni Austriji, a list »*Unita cattolica*« vidio je u Austriji stožer katolicizma i grudobran protiv pravoslavlja. Katolici su rat smatrali kaznom Božjom i nisu izgradili svoj stav u odnosu na rat. Benendikt XV. je u svojoj prvoj enciklici *Ad beatissimum apostolorum Principis Cathedram* 1. studenoga 1914. osudio rat kao udaljavanje od kršćanskih načela, proklamirao se u ratu neutralnim, ali su neki biskupi bili bliski nacionalistima. Pučka stranka don Luigi Sturzo bila je od 1905. stranka demokratskih katolika u suglasju s papom, u savezu s poštenim liberalima, umjerenim konzervativcima. Bila je protivna masonima, demokratima, liberalima, socijalistima koji žele dekristijanizaciju. Država mora biti pučka, poštovati obitelj, klase, komune, osobnost i privatnu inicijativu, mora imati proporcionalno predstavništvo sa ženama koje će imati pravo glasa.[74] Međutim, Giacomo Venezian izrabljivao je vjeru u nacionalističke svrhe, a grof Piero Foscari bio je iredentist, katolik i udaljen od masona. Alberti piše o svećenicima koji su djelovali u iredentizmu, tu spominje Istranina Pietra Stancovicha, koji je bio Talijan, ali se ne može nazvati iredentistom jer u njegovo doba nije bilo Italije pa ni iredentizma. Felice Venezian uočio je potrebu suradnje iredentista sa svećenicima koji su bili protiv Slavena kao Silvestri koji je prognan iz Austrije zbog iredentističke promidžbe. Don Michelangelo Rubin isticao se u nacionalnom radu i pratio D'Annunzija u Zadar.

Giacomo Venezian (koji je poginuo na bojišnici kao dragovoljac), Antonio Pizzarello i Salvatore Barzilai pozivali su dalmatinske Talijane da se iseljavaju u Italiju. Trst je u XX. st. postao političkim središtem iredentizma. Nijemci i Mađari nisu bili opasnost za Talijane dok nisu počeli favorizirati Hrvate i Slovence. Germanizacija i pomađarivanje Rijeke nisu bili opasnost jer ni jedan ni drugi narod nisu imali demografske podrške, opasnost su bile slavenske mase koje je probudila industrija XX. st., ali je general Konrad von Hötzendorf cijelog života mislio o ratu protiv Italije i napokon doživio neuspjeh, iako mu je žena bila Talijanka. Tršćanski namjesnik princ Konrad Hohenlohe von Schillingfürst

74 Candeloro, Op. cit. str. 44-46, 266-267.

otpustio je tršćanske činovnike koji su bili talijanski podanici što je bilo formalno ispravno, ali je ipak bila uvreda Talijanima, osobito zato što je favorizirao Slovence i Hrvate što je dovelo do krvavih sukoba s Talijanima 1914. Talijani i Slaveni živjeli su stoljećima zajedno i slagali su se dok se Austrija nije počela služiti Slavenima protiv Talijana. To isto su radili i vojskovođe Karla Velikoga. Alberti je ipak protiv postojanja Austro-Ugarske jer je ona tlačila ne samo Talijane, nego i Nijemce, pa su odnosi iredentista i pangermanista Georga von Schönerera srdačni. Talijani će zajedno s austrijskim Nijemcima spasiti staru europsku uljudbu kao što su je nekoć spasili od Turaka u suradnji s katoličkom Poljskom, oni će pomiriti Njemačku i Francusku. Dobri su i odnosi katolika i Židova među kojima ima uzornih iredentista, a mnogi su bili i dragovoljci u talijanskoj vojsci. Talijansko plemstvo i seljaštvo u Austriji naklonjeni su Austriji, ali ne i građanstvo koje je iredentističko. Iredentizam je uvjerenje intelektualaca. Albertija buni navodna sprega Austrije i panslavizma jer je panslavizam protukatolički što je upitno, a Alberti nije razlikovao između rusko-srpskog pravoslavnog panslavizma, austroslavizma i jugoslavizma.

Alberti je prikazao Trst kao grad trgovine i poslovne inicijative koji je vezan s Austrijom, ali je istakao opasnost za tršćansku trgovinu koja mu prijeti od Hamburga, Antwerpena i Rotterdama, iako su sve ove luke dalje od Sueza. No Trst je k tome i točka konvergencije za sve austrijske Slavene. Od velikog je interesa za Italiju da se u njoj nađu Trst, Rijeka i Zadar jer je to preduvjet za trgovačku prevlast nad Jadranom, a Zadar je prvi korak prema vojnoj prevlasti s kojom će početi prevlast Italije na Sredozemlju. Jezične, strateške i prirodne granice ne poklapaju se uvijek, a prirodne i strateške granice Italije su Alpe, Julijske Alpe i Dinara. Ovdje je on slijedio Alessandra Dudana. Rijeka nikako ne smije pripasti bilo kojoj sili osim Italije jer će ona onda postati konkurencija Trstu. Split i Šibenik privući će trgovinu Balkana i bit će ulazna vrata za prodor Italije na Balkan. Alberti je opažao da su Trst, Rijeka i dalmatinske luke prije rata imale jače brodovlje nego talijanske luke na Jadranu. Austrija je zapuštala Dalmaciju, kad je Italija stekne Istra i Dalmacija procvast će jer su uvijek konvergirale prema Mlecima. Tu je Alberti pokazao donekle dobru povijesnu intuiciju jer su jadranske luke zaista bile vrata mletačkog prodora na Balkan i Mleci su stekli Dalmaciju 1409.-1420. da bi došli u posjed terminala karavanskih putova iz Balkana do Jadrana. Međutim te luke nisu konvergirale prema Mlecima, nego prema jadranskim lukama Italije, Mleci su tu trgovinu proglasili krijumčarenjem i to je bilo uzrokom trgovačko-gusarskom ratu koji su Dalmatinci, a osobito senjski uskoci vodili protiv Mletaka u sva četiri stoljeća mletačke vlasti u Dalmaciji. Taj rat se vodio malo mitom, a malo sukobima na kopnu i moru, između 1537. i 1617., kad su papa i Austrija podupirali gusare on je postao pravim ratom.[75]

Alberti je u ovoj knjizi ponovio tvrdnje o povijesti i kulturi Dalmacije kao talijanskim, o rimskom i mletačkom nasljeđu, o Hrvatima kao seljacima koji će se lako latinizirati, a već ih je dobar dio dvojezičan, a ako nisu onda je to zato što su talijanski zaboravili kad je

[75] Ivan Pederin, Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.-1797.), Dubrovnik, 1990.

Austrija ukinula talijanske škole. Dalmacija nije Balkan, nego sredozemna zemlja kao i Italija te treba Italiju iz gospodarskih razloga.

Albertijeva knjiga ističe pomirljivosti prema Austriji čiji je glavni i jedni grijeh bio što je favorizirala Slavene. Alberti je priznao da je bilo dosta Talijana koji su služili Austriju u državnom činovništvu i policiji. Dakako, u tim stavovima možemo nazrijeti pripremanje talijansko-njemačkog saveza u ratu koji je predstojao, ali je Alberti tu ipak iznio neke činjenice koje se ne daju pobiti.

Stranački aktivist *Edoardo Susmel* napisao je knjigu pod naslovom *Le giornate fiumane di Mussolini* (Firenze, 1937). Uvodno je reproducirao Mussolinijevo pismo u kojem on Susmela naziva starim prijateljem. Mussolini je posjetio Rijeku 20. prosinca 1918., 22. svibnja 1919., 6. listopada 1919. onda još kao D'Annunzijev podložnik što Susmel dakako ne piše, i napokon 21. travnja 1921. Prva dva puta održao je govore u *Teatro Verdi,* treći put je razgovarao s D'Annunzijem, a četvrti put je govorio na *Piazza Dante* o temeljima fašizma, a to je rimska povijest, obrana međunarodnih interesa Italije, nacionalno dostojanstvo i pravo na ekspanziju, svi ovi razlozi bili su vezani s Jadranom i Dalmacijom pa je Mussolini obećavao da će Rijeka biti talijanska pod svaku cijenu. U prvom govoru istakao je da se Italija ne može smatrati ujedinjenom bez Rijeke i Dalmacije, da se Hrvati i Slovenci neće oprijeti liberalnoj talijanskoj vlasti. Ako Francuska hoće obje obale Rajne, Engleska Maltu iz strateških razloga onda takvi razlozi mogu postojati i za Italiju. Istakao je nadmoćnu talijansku uljudbu, pa mučenika Oberdana, Rismonda, Saura i Battistija.

U drugom govoru opisao je Italiju kao most između Europe i Afrike zbog čega ona mora ostvariti prevlast na Sredozemlju i ne smije ponoviti poraz kod Adue koji je izraz trulosti njezine vanjske politike u to doba i krivnja demokracije. Mussolini je nastavio nabrajati krivnje demokracije s pozivima na jedinstvo u ratu i miru. Pobjeda oružja nije dovoljna bez pobjede duha i jedino će takva pobjeda obnoviti naciju.

U trećem govoru govorio je o dragovoljcima u talijanskoj vojsci iz Rijeke i Trsta, o Konferenciji mira u Parizu koja je Italiji uskratila svaki oblik pravednosti i pogazila sva obećanja dana Italiji. Dodao je da je baš iz Rijeke pošao dah talijanskog nacionalizma i zahvatio Italiju, D'Annunzijev pohod na Rijeku omalovažio je izdajnika Nittija koji još uvijek predstavlja talijansku političku bijedu. Ponovno se pozvao na Rim i na Garibaldija koji je kazao: Rim ili smrt! (*O Roma o morte!)* kad je Italija anektirala Rim.

U četvrtom govoru Mussolini se okomio na Rimski ugovor koji je bio ugovor s Hrvatima, tim vjernim slugama Austro-Ugarske koje je car Karlo pokušao nagraditi tako što im je darovao svoje ratno brodovlje 1918. No Hrvati nisu prihvatili ulogu pobijeđenih, već su postali suradnici pobjednika i tako dobili Dalmaciju što Italija ne može zaboraviti niti se može pomiriti s činjenicom da su deseci tisuća Talijana ostali izvan granica Italije. Duce je završio porukom *onima u Zagrebu, izdajicama među Talijanima i Austriji koja se sada naziva Jugoslavijom.* Bio je to ratni poklič, a Duce nije govorio isprazno, već je samo četiri godine poslije ove publikacije poslao vojsku da okupira i anektira Dalmaciju.

Bilo je Talijana koji su drugačije mislili, mi smo ih u ovom radu spomenuli, a sada na kraju valja još spomenuti i grofa Carla Sforzu,[76] pregovarača u Rapallu koji je opazio da su Mazzinijeve *Lettere slave* popularizirale južno slavenstvo u Engleskoj i Francuskoj, istakao je simpatije grofa Cavoura prema južnim Slavenima, nije zamjerio Hrvatima dinastijsku vjernost zbog koje su se oni borili pod Radetzkim u Lombardiji i vjerovao da će Hrvati jednog dana postati talijanski saveznici kao bedem protiv agresivnog pangermanizma. Preporučao je slogu Srba i Bugara. Sydneyja Sonnina opisao je kao uskogrudnog državnika koji je rat shvaćao samo kao austro-talijanski rat i želio je očuvati Austro-Ugarsku. Od Austro-Ugarske je baštinio uskogrudnost i želju da razdvoji i zavadi južne Slavene. Nažalost je 1924. talijanski parlament vidio Jugoslaviju kao zastor koji Italiji priječi dodir s Podunavljem, a time Italiji razvitak.

U svim prilozima isticao se romanitet Dalmacije sa kontinuitetom od rimskog doba. Taj nazor pojavio se kod dalmatinskih iredentista prije početka XX. st. i nastavio se dalje pri čemu nikakvu ulogu nije igralo Bartolijevo[77] otkriće starodalmatskog jezika jer pisci talijanskih priloga nisu bili jezikoslovci pa im se starodalmatski činio kao talijanski dijalekt. Tako je pisao i Konstantin Jireček[78] koji je starodalmatski smatrao dijalektom koji je kasnije ustupio svoje mjesto mletačkom dijalektu. Jireček vidi u Mlečićima baštinike Bizanta u Dalmaciji. Starosjedioce je decimirala kuga u XIV. st., a u XV. st. počinje hrvatsko-talijanska dvojezičnost Dalmacije s pojavom hrvatske književnosti.[79] Jireček piše kako su u mletačko doba svi gradovi osim Dubrovnika bili blisko vezani s Italijom kao da je Italija onda postojala. Zapravo su bili vezani s Mlecima i, dakako s Rimom. U XVI. st. malo je još u Dalmaciji obitelji bizantinskog odnosno rimskog porijekla, u vijeću se raspravlja talijanski,[80] latinski je jezik isprava i javnih knjiga, prava i povijesti, hrvatski je jezik obitelji i tržnice. U dalmatinskim gradovima romanizacija je intenzivnija nego u unutrašnjosti gdje duž Dunava romanizaciju širi vojska. Na Balkanu se u kasnom srednjem vijeku govori osim starodalmatskog još i rumunjski. Na moru su moćni Romani, Slaveni na kopnu. Neki Romani povlače se pred Slavenima u gorje i postaju pastiri, to su Vlaji za koje talijanski pisci smatraju da su pohrvaćeni Romani. Jireček postavlja pitanje da li su Vlaji u XIII./XIV. st. još govorili rumunjski i to je pitanje umjesno jer prema ispravama

76 Evropa i Evropljani, Zagreb, 1938. str. 115-119.

77 Matteo Giulio Bartoli, Das Dalmatische, Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apenino-Balkanischen Romania,Wien, 1906.

78 Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Beč, 1901.

79 Bila je to višejezičnost jer je u Dalmaciji bio još u uporabi latinski, grčki, albanski i orijentalni jezici, Ivan Pederin, Die Kanzleisprachen in Südkroatien bis zu den Napoleonischen Kriegen, u: Kanzleiwesen und Kanzleispachen im östlichen Europa, Herausgegeben von Christian Hannick, Weimar-Köln-Wien, 1999.

80 Što nije točno, zapisnici su bili na latinskom, a knezovi su znali zabraniti da se govori hrvatski jer ga nisu razumjeli, Ivan Pederin, Acta politica et oeconomica cancellarie communis Tragurii in saeculo XV. Starine JAZU, Bd. 60 (1987.) str.101-177. Ivan Beuc, Osorska komuna u pravnopovijesnom svjetlu, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, I(1953)

toga doba u zadarskoj pismohrani nema podataka da bi govorili rumunjski, ali Jireček nalazi rumunjske jezičke ostatke. Osobna imena pokazuju kontinuitet pučanstva od Antike do kasnog srednjeg vijeka. Međutim, mletački geograf Domenico Negri našao je 1557. još neke Vlaje koji su govorili rumunjski. U Dalmaciji ima mnogo rimskih, ali i ilirskih toponima.[81]

Ferdo Šišić, koji je sudjelovao na Konferenciji mira u Parizu kao savjetnik jugoslavenske delegacije je u svojoj *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb, 1925.)[82] opisao Hrvatsku kako se dugo koleba između istoka i zapada dok nije, poglavito uz more prevagnuo zapadni utjecaj. Poslije rimskih osvajanja Dalmacija se romanizirala i pokrstila i to najprije primorje. Uredovanje je samo na latinskom. Crkveni koncili i kolonizacija promiču romanizaciju. Za vrijeme seobe naroda u Dalmaciji se govori dalmatskim *dijalektom* koji od XV. st. ustupa mjesto mletačkom. Slaveni zovu Vlasima sve romane, a one u unutarnjoj Dalmaciji μαυροβλαχοι. Oni su se do XIII. st. poslavenili. No u gradovima i na otocima ostaju Romani. Među Hrvatima širi se staroslavenska služba Božja, ona je snažno oružje narodnog osvješćenja i zato je mrze latinski biskupi i proglašavaju je heretičkom. U ovom možemo sumnjati jer jezik u ono doba nije bio kao u XIX. st. oruđe buđenja narodne svijesti, a pojam naroda onda nije bio isti kao i danas. Vjerojatnije je da se misa čitala na staroslavenskom jer svećenici nisu znali latinskog, a Rim je bio zabrinut da prijevodi nisu dobri te da će takvi prijevodi uzrokovati krivovjerja.[83] Šišić nalazi u dalmatinskim gradovima i jaku romansku stranku koja zazire od hrvatskih vladara i obraća se Mlecima za pomoć. Hrvatska crkva u Dalmaciji nastoji se odijeliti od dalmatinske i podvrći se izravno papi, to je reakcija na djelovanje Romana.

I *Ivo Pilar* je u djelu *Die südslawische Frage und der Weltkrieg, Uebersichtliche Darstellung des Gesamtproblems von L. V. Südland,*(Beč, 1918.) pisao da su Slaveni osnovali svoje države i potisnuli Romane u gorje, na otoke i gradove, te su u X. st. počeli prodirati i u gradove. Dolazi do sukoba Hrvata s romanskim pučanstvom gradova. Katolička crkva bliža je dalmatinskim Romanima. Hrvatski se vladari pod utjecajem latinskog svećenstva orijentiraju antinacionalno, osobito Petar Krešimir koji se oženio s duždevom kćeri Hicelom. Tada hrvatski jezik nestaje iz crkve. Pilar dopušta da su Hrvati ušli u mađarsku državu da se zaštite od Romana, pa se pod mađarskim kraljevima gubi romanitet dalmatinskih gradova. Drugi oblik suprostavljanja dalmatinskim Romanima je bogumilstvo i Pilar nalazi da su se bogumili povukli u Bosnu iz Dalmacije pred pritiskom dalmatinskih Romana.[84]

---

81 str 2, 11-12, 20, 23, 34-35, 38-39, 40.

82 Služio sam se pretiskom iz 1990. str. 42, 103, 125, 127, 129, 275-276, 282, 374, 388. 424, 417, 480, 514.

83 Ivan Pederin, Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata, Croatica Christiana Periodica, Jahrg.11(1987) sv. 20. str. 102-123.

84 str. 13-14, 22-23, 26, 28, 31, 163.

Giuseppe Praga koji je u doba između dva rata bio ravnatelj zadarske pismohrane i knjižnice napisao je sa svojim krugom znanstvenika vrlo mnogo, izdavao je časopis »*Archivio storico per la Dalmazia*« i to što su oni napisali ne može se ni danas zaobići, iako se to često (osobito u Zagrebu) radi. Praga je napisao *Storia di Dalmazia*[85] On je pisao o Dalmaciji kao o romanskoj zemlji, ali smatra svojim i grčke kolonije u Dalmaciji. Proces romanizacije počinje poslije rimskog osvajanja i to ga s obale u unutaršnjost širi rimska vojska. Dalmacija je vezana s Italijom. Provala Slavena razlikuje se od provala Germana. Germani zavladaju s pokorenima i od njih primaju uljudbu, Slaveni su turanski barbari koji samo pustoše. Oni ipak nisu uspjeli ugasiti latinski jezik, ni potisnuti zapad iz Dalmacije pa su tragovi grčkog jezika i kulture u Dalmaciji oskudniji nego li na jugu Italije. I kult imperija jači je u Dalmaciji nego u Mlecima. Onda puca jaz između Latina i Slavena u Dalmaciji i Slaveni su, to je začudno uz Rim, dok su Latini (tako piše Praga) uz Bizant. Tako je ninska biskupija uz Rim, a dalmatinska crkva uz Carigrad. Bizantska kultura širi se po Dalmaciji, ali jezik je latinski – vulgarni latinski koji će se u Dalmaciji govoriti do XV. st., a na Krku do kraja XIX. st. Od kraja X. st. Dalmacija se pod utjecajem Bizanta neprijateljski odnosi prema Mlecima. Od XI. st. u Dalmaciji se šire benediktinci koji njeguju rimske tradicije, a odbacuju, franačke, slavenske i bizantinske, pa tako počinje njihov sukob s barbarskim glagoljašima i hrvatskim kraljevstvom. Praga kao da ne zna za brojne darovnice hrvatskih kraljeva benediktincima zapisanim u kopijalnoj knjizi *Libellus policorion* koja se čuva u zadarskoj pismohrani. Hrvati se orijentiraju prema njemačkom carstvu, a rimsko svećenstvo i benediktinci potiskuju bizantofilske obitelji. Ban Zvonimir kao i na pola romanizirani Krešimir obnavljaju ninsku biskupiju, ali kao protupapinsku i shizmatičku 1071. Kad se Hrvatska podložila mađarskim kraljevima došlo je do konačnog odvajanja Dalmacije od Hrvatske. Praga spominje posjet pape Aleksandra III. Zadru, gdje ga je primio mletački knez Domenico Morosini, ali ne spominje hrvatske pjesme s kojima su ga dočekali. Dalmatinski gradovi razvijaju se sukladno gradovima u Italiji, oni više nisu aristokratski, kao u bizantsko doba, nisu ni demokratski kao u Kolomanovo doba već *načelnički (reggimento podestale)*, ali nije isto načelnik kojeg biraju građani ili ga šalju Mleci. Praga ističe snažno zračenje talijanstva u tim starim rimskim gradovima u Dalmaciji u kojima su jezik, običaji i umjetnost talijanski, ta to sačinjava naciju. Nastaje talijanska nacionalna svijest koja se oslanja na Rim i Mletke. Nesklonost Slavenima izražava se autonomizmu pokretu. To su otpadanja Dubrovnika od mletačke vlasti 1219., 1232., i Zadra 1242., 1311. i 1345. No ti gradovi svakako mrze Slavene jer su latinski i ponosni na svoj latinitet. Dubrovnik se vezuje s Jakinom, Ferrarom, Riminijem i drugim gradovima protivnicima Mletaka. Dalmatinski gradovi kolebaju se između Mletaka, prema kojima ih navodi strah od hrvatskih, odnosno srpskih velikaša na jugu i neprijateljstva prema Mlecima u Splitu i Ninu. Ti su gradovi ipak posve talijanski, hrvatstvu nema ni traga.

[85] Služio sam se trećim izdanjem u Padovi, 1954. str. 6, 9, 13, 20, 33, 40, 43, 44, 48, 56, 57, 63-66, 74-78, 85, 90-91, 98, 102, 108, 150-153, 155, 161, 167, 177, 178-179, 196-198. 209-239.

Talijanski je jezik uprave, obitelji, ulice, propovijedi, talijanski su običaji, pjesma, odjeća, radna oruđa, pokućstvo. Talijanski su gradska struktura, oblik kuća i imena ulica i trgova, život i običaji, samostani i crkve, groblja, bolnice, leprozoriji, sve nastaje u skladu s običajima u Italiji. Praga bi bio precizniji da je napisao da su groblja, bolnice, leprozoriji i crkve u Dalmaciji nastale sukladno običajima u kršćanskom svijetu jer katolička crkva nije talijanska nacionalna crkva.[86] Izvan gradskih zidina običaji su malo drukčiji i slavenski, ali je i to slavenstvo blisko Italiji jer su žitelji antropološki sredozemci, govore *lingua ciacava* koji se govori samo na obali i otocima a ima ritam starih neolatinskih istrodalmatskih govora. Leksika kulture je neolatinska, dalmatska, dijelom mletačka, čak i gramatika, morfologija i sintaksa stoje pod talijanskim utjecajem. Čak i zemljoradničko nazivlje latinsko je, latinski su oblici rada i života, kuće, pokućstvo, zemlje, folklor. Stočari, čak i oni pravoslavni govore neolatinskim. Gramatičke škole dobivaju humanistički karakter, učitelji su Talijani. Praga spominje *letteratura volgare,* ali ne kaže na kojem jeziku, ne spominje ni pisce, a potom mnoge umjetnike i znanstvenike iz Dalmacije koje smatra svojima. Potom Praga piše kako Mleci na početku XVI. st. pokušavaju ujediniti Italiju, ali to ometaju papa, Španjolska i Francuska o čemu se ništa ne zna u znanosti. U turskim ratovima čakavci se iseljavaju u Italiju, a Turci dovode štokavce, ali Mleci osnivaju cernide kao oblik organizacije obrane od turskih provala, Slaveni su im odani zbog izvrsne mletačke uprave i pravedne politike u pitanjima trvenja katolika i pravoslavnih pa su Mleci podigli vikara vaseljenskog patrijarha na stupanj filadelfijskog nadbiskupa u Mlecima kojem su podložni dalmatinski pravoslavci. Obnavljaju se Knin, Sinj i Imotski u kojima talijanske jezgre zrače uljudbom.

Može iznenaditi da je ta posve talijanska Dalmacija za prve austrijske uprave bila kako Praga kaže mađarofilska. Francuzi ukidaju Dubrovačku Republiku čija je funkcija bila da bude slaba i da svima plaća danak. Tu je jasna Pragina nesklonost Dubrovniku. Potom opisuje austrijske generale Hrvate kako bune Slavene protiv Talijana u Dalmaciji. Osnivaju se Ilirske pokrajine i Dalmacija više nije dio Napoleonove Kraljevine Italije. Za druge austrijske uprave opisuje političko nezadovoljstvo Dalmatinaca jer u Dalmaciji nema više Mletaka, nema više protuislamske mletačko-slavenske solidarnosti. Ali se zato pojavljuje dalmato-slavenska protuaustrijska solidarnost kao reakcija na krutu austrijsku redarstvenu vlast. Među Dalmatincima buja kult Napoleona, širi se masonerija i karbonarstvo, Austrija ih progoni i kažnjava, a Slaveni ne surađuju u tim pokretima koji žele zbratimiti sve narode na tom području. Tommaseo uči *lo slavo* i prevodi narodne pjesme, karbonar Battara, vezan s *Giovine italia* izdaje *Zoru dalmatinsku.* God. 1848. svi potlačeni narodi osim Hrvata ustaju protiv Habsburgovaca, a Ljudevit Gaj jako je udaljen od Mazzinija i želi ojačati austrijsku vlast pa Hrvati postaju miljenici Carevine i Metternicha i nastoje pripojiti Dalmaciju. Jelačić i nadvojvoda Franjo Karlo sklapaju đavolski savez, ali slavo-dal-

[86] Ivan Pederin, Medicina i vjerska milosrdnost u Splitu i Šibeniku potkraj Srednjeg vijeka, Medica jadertina, XXII(1992) br.14, str.89-92;

mati neće protiv Italije jer su odani San Marcu i tako se rasplamsava borba protiv Beča i Zagreba. Čakavaci su najbliži Talijanima, ali su im odani i Morlaci jer su im Mleci dali zemlju i domovinu. Zadar pozdravlja liberalnu revoluciju u Italiji, a tako i Split, te Teodor Petranović u kojem Praga ne vidi Srbina. Dalmatinski Talijani kao Tommaseo, Federico Seismit Doda, Vincenzo Solitro, Pier Alessandro Paravia i Enrico Matcovich traže sporazum s Kossuthom, ali Hrvati u Beču na njemačkom jeziku traže aneksiju Dalmacije Hrvatskoj. Mazzini smatra da Austrija ne može opstati između ujedinjene Njemačke i Italije i mora se poslaveniti. Međutim, od 1866. Talijani se više ne bore protiv Nijemaca, već protiv Slavena koje vodi Strossmayer i želi ujediniti sve južne Slavene. Praga još opisuje protutalijanske ispade gomile u Dalmaciji na čijoj je strani vlast, namjesnika domaršala baruna Gavrila Rodića kao Hrvata koji mrzi Talijane, garibaldince koji se pod vodstvom generala Carla Faella bore u Bosni 1875. protiv Turaka i Austrijanaca, ugnjetavanja Talijana u Dalmaciji i autonomizam koji prelazi u iredentizam u Dalmaciji. Hrvati optužuju Talijane da su nevjernici i masoni. Kao istaknute iredentiste spominje Luigi Lapennu i Vincenza Duplancicha u Zadru. Talijanski nacionalist Duplancich je izbjegao u Italiju da bi se spasio od tamnice. List »*Vita nuova*« u Milanu traži Dalmaciju u doba Oberdanova atentata i to je nastanak iredentizma u Dalmaciji.

Praga je na ovaj način prisvaja za Italiju i talijansku baštinu u Dalmaciji Rim, Mletke i Bizant, iako ni jedna od ovih sila nije Italija, a kad bi to bila Italija bi mogla za sebe tražiti Grčku, Malu Aziju i to je Sillani učinio, ali i Francusku, Španjolsku i sjevernu Afriku što nije učinio. U pogledu romaniteta u Dalmaciji nema mnogo razilaženja u mišljenju hrvatskih i talijanskih znanstvenika, ono je poslije seobe naroda ograničeno na otoke i gradove, ali ni jedni ni drugi ne vide u starodalmatskom poseban jezik, kako je to utvrdio Bartoli. I jedni i drugi nalaze da se ti Romani ili Latini obraćaju Mlecima iz etničkih razloga što nije točno. Mleci nisu iz etničkih razloga nastojali zavladati Dalmacijom, već zato da ovladaju terminalima karavanskih putova što su iz Bosne vodili do Jadrana. Dio Dalmatinaca želio je mletačku vlast, točnije savez s Mlecima ili federaciju jer su Mleci jedini mogli očistiti Jadran od gusara. Osim toga jedino su Mleci mogli kupiti i izvesti iz Dalmacije višak vina i pokriti manjak žita. Upada u oči da se u priobalnim gradovima zna za jednu monarhističku i jednu republikansku stranku koje se bore u XIV. i XV. st., ali se za monarhiste na otočkim gradovima ne zna. Osim toga, Mleci su u Dalmaciju donijeli suvremeni tip države, a to je država s plaćenim činovništvom i plaćenom vojskom. Mletačka vlast bila je više savez nego aneksija jer su Mleci priznali mjesno pravo i povlastice u Dalmaciji bez obzira od koga one potjecale, oni su doduše slali kneza koji ipak nije bio apsolutni vladar, tek što je njegov glas u vijeću važio za dva. Bilježničke knjige u zadarskoj pismohrani pokazuju da je velika većina Dalmatinaca čak i u gradovima već u XIII. st. bila hrvatskog jezika, a Mleci nikad nisu pokušavali romanizirati, niti su za to imali sredstava, već su se obraćali puku preko glasnika (*preco*) na hrvatskom jeziku, a ustrojili su u gradovima i funkciju tumača za hrvatski jezik. U Dalmaciji je bilo u uporabi mnogo jezika, kako naprijed vidjesmo, ali jezik u Dalmaciji nikad nije značio naciju, čak ni pot-

kraj XIX. st. kad je bio velik broj Hrvata, narodnjaka koji su bili talijanskog jezika, ali su se iskazivali kao Hrvati, a tako su i glasovali.[87] Kontinuitet starodalmatskog i talijanskog nije moguće utvrditi, ali je umjesno pretpostaviti da je dio ljudi koji su govorili starodalmatski prihvatio talijanski, odnosno mletački dijalekt, a drugi dio (osobito na otocima) hrvatski. Međutim, starodalmatski nije odigrao nikakvu ulogu u svijesti Dalmatinaca. Pragine tvrdnje o talijanskom ritmu u čakavskom posve su neumjesne, a Praga nije bio jezikoslovac.

Kultura Dalmatinaca bila je sredozemna, u njoj su se odražavali utjecaji Bizanta, kasne Antike, talijanskih gradova i republika, ali i hrvatski, pa i turski utjecaji što se vidi iz odijevanja, pokućstva, obiteljskih običaja, braka i sl.[88] Među dalmatinskim masonima i karbonatima bilo je Hrvata, kao Splićanin Petar Camb, dubrovački liječnik Radić, Sinjanin Radman i drugi,[89] a Hrvati su sudjelovali u talijanskim ustancima 1848., ali time nisu prionuli uz talijansku nacionalnu misao, niti je poznato da bi se to od njih tražilo, neki od njih kasnije su se istakli kao narodnjaci.[90] Praga ipak ima pravo da su se dalmatinski Talijani potkraj XIX. st. orijentirali najprije autonomistički, a potom sve otvorenije iredentistički. Praga nije opazio, a ni objasnio (što se jedva i može objasniti) zašto se jedan dio Dalmatinaca orijentirao prema Italiji, a drugi prema Hrvatskoj. Tako je Juraj Biankini bio sin Talijana doseljenog iz Jakina, a njegov brat bio je časnik talijanske kraljevske vojske. Dio članova obitelji Selem iz Splita priznao se Talijanima, a drugi Hrvatima. Tu je vrlo teško tražiti razloge, a svakako nemoguće je to objasniti kontinuitetom talijanstva od rimskih vremena. Ovdje moramo opaziti da se mišljenja Prage i Šišića znatno razilaze mnogo više nego što je to dopustivo u znanstvenim radovima. Uzroke valja tražiti u oskudnosti izvora, a što je manje izvora to je više domišljanja.

Talijanski iredentistički i imperijalistički pisci bili su u doba oko I. svjetskog rata vrlo bučni, nametljivi i agresivni, ali ipak je jasno da je bilo obrazovanih Talijana, političara, novinara i znanstvenika koji su bili za dobre odnose s južnim Slavenima, a neki su od njih preporučali stvaranje Jugoslavije. Oni nisu bili uopće izolirani, a i odnos talijanske

87 Ovdje mogu reći da sam ja po majci praunuk prvog hrvatskog splitskog gradonačelnika Dujma Rendića Miočevića kojeg nisam zapamtio, ali sam se s mojom babom, a njegovom kćeri teško uspijevao sporazumijevati na hrvatskom jer je ona govorila talijanski i slabo je znala hrvatski. I moji roditelji su međusobno obično razgovarali talijanski, a bili su Hrvati.

88 Ivan Pederin, Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440, Archivio storico italiano, Firenze, Anno CXLIX(1991) str. 811-885, Isti, Uprava, crkva, politika i kultura na Rabu u XVI. stoljeću, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 36(1994) str. 125-180, isti, Šibensko društvo u drugoj polovici XV. stoljeća, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 37(1995) str. 249-293, isti, Appunti e notizie su Spalato nel Quatrocento, Studi veneziani, n. s. str. XXI(1991). Marko Šunjić, Dalmacija u XV. Stoljeću, Sarajevo, 1967.

89 Ivan Pederin, Slobodno zidarstvo u Dalmaciji do 1839. godine, Encyclopaedia moderna, 13, br.4(40), 1992.

90 Ivan Pederin, Političko nezadovoljstvo Hrvata, Srba i Talijana za Bachova apsolutizma u Dalmaciji, Kolo god. III(CLI)(1993) br.9-10, str.841-864

književnosti prema Hrvatima sve je prije nego li negativan, iako negativnih i iredentističkih stavova svakako ima.[91]

Ti pisci imali su malo uspjeha u inozemstvu pa je tako Ernest Denis, profesor na Sorbonni pisao da Italija traži Trst, Rijeku i Dalmaciju, ali istočni Jadran je posve slavenski, Talijana nema tamo ni 20 000 i Italija ne može tražiti Dalmaciju zato što je ona u neko davno doba bila pod vlašću Rima ili Mletaka. Trst je talijanski, ali ne i okolica, a i u samom gradu sve je više Slovenaca. Hrvati i Slovenci nisu spremni da se podvrgnu nadmoćnoj talijanskoj uljudbi koja je za njih ipak strana uljudba. Denis je kritizirao Marija Albertija koji je pisao da je Rijeka desno pluće Italije jer je prirodni izlaz Podunavlja na Jadran. Denis ne shvaća zašto se prirodni izlaz na more mora naći unutar granica strane sile. Na sličan način i Njemačka traži Anvers i Rotterdam. Alberti traži za Italiju hegemoniju na Sredozemlju, a sutra će tražiti Tunis, Argentinu, možda i Brazil. Istočna obala Jadrana nije talijansko, nego europsko pitanje. Ako Italija traži Dalmaciju to je kao kad Njemačka traži lijevu obalu Rajne. Ako Italija dobije Dalmaciju time će se pripremiti novi rat.[92] I *Auguste Gauvain*[93] je *La Question Yougoslave* (Paris, ²1918) nesklon Italiji, on ističe da su Talijani u Dalmaciji neznatna manjina, da iredenta nikad nije bila odlučna u zahtjevu za Dalmacijom, a da talijanska javnost to nije ni danas pa su G. Salvemini i G. Prezzolini i danas protiv aneksije Dalmacije. Osim toga, ako bi Italija i dobila Dalmaciju ona bi u njoj morala držati jako mnogo vojske jer je Dalmacija otvorena prodoru iz Bosne. I engleski novinar Henry Baerlein, koji je 1919. bio na Visu i Korčuli, bio je nesklon Talijanima u njihovim zahtjevima za Dalmacijom i Istrom. Baerlein polemizira s talijanskim tvrdnjama da je dalmatinsko pomorstvo talijansko, Hrvati su izvrsni brodograditelji i pomorci. Talijani poslije rata tlače i deportiraju Hrvate u Dalmaciji, traže Rijeku iz gospodarskih, ne nacionalnih razloga. U Dalmaciji zabranjuju hrvatsku zastavu, iako su u Dalmaciji posvuda manjina, čak i u Zadru gdje su većina, ali samo u gradu koji ima 14 000 žitelja, ali manjina u kotaru koji ima 23 000 žitelja. Pa ipak u Zadru Talijani razbijaju Hrvatsku čitaonicu, osnivaju *Corpo nazionale dei giovani esploratori,* na Krku pjevaju pjesme pune protuhrvatske mržnje, deportiraju svećenike, zabranjuju staroslavensku službu Božju, a admiral Cagni prognao je i krčkog biskupa Mahnića, u Puli otpuštaju hrvatske učitelje, iako su u Istri manjina, traže od svećenika da propovijedaju na talijanskom. Na Rijeci Mađari favoriziraju Talijane pošto se Rijeka vratila Mađarskoj 1868. Talijanska iredenta krila se dugo iza autonomističkog pokreta. Zahtjev za Rijekom neće tom gradu donijeti koristi jer riječka trgovina više zavisi od zaleđa nego zaleđe od Italije. Najviše riječkih banaka i brodovlasničkih tvrtki je u hrvatskim rukama. Rijeka će bez Jugoslavije postati ribarsko selo, a Talijani traže Rijeku da bi preko nje prodirali na Balkan. Talijanski čelnik na Rijeci Viosin je Hrvat i pohađao je

91 Mate Zorić, Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti, Hrvatski znanstveni zbornik, sv. 2. Zagreb, 1971. str. 7-122.

92 La Grande Serbie, Paris, 1915. str. 315-320.

93 *La Question Yougoslave* , Paris, ²1918. str. 49-66.

hrvatsku školu, a onda je bio Mađar, pa Talijan samo da bi napredovao u službi. God. 1918. osvojili su Rijeku, suprotno dogovoru i uz pomoć gomile, nasilno su skidali hrvatske trobojnice čak i s grudiju žena, ubili su u tučnjavi nekoliko francuskih vojnika, još su Mađari 1890. zatvarali hrvatske škole. Rijeka nema talijansku većinu, odnosno ima tu većinu samo bez Sušaka koji s Rijekom čini organsku cjelinu. Na Krku gdje uopće nema Talijana talijanski je poručnik tražio od svećenika Karla Hlače da propovijeda na talijanskom. Hrvatska djeca neće u talijansku školu, saveznici moraju braniti Hrvate od talijanske strahovlade u okupiranim krajevima. Talijani kažu da na Rijeci nema hrvatskih dokumenata, a ima li talijanskih ako je uprava bila na latinskom. Baerlein sumnja da je Dalmacija opasnost za Italiju i neophodna za njezinu obranu, žali što Talijani ne slušaju svog političara Leonidu Bisolati, a slušaju Gabrielea D'Annunzija i Giosuèa Caruccija koji govore da su Hrvati mameluci Habsburgovaca što nije istina. Kad su u Splitu primjerice na početku rata uhićeni hrvatski čelnici kotarski poglavar Francesco Madirazza postao je vladin povjerenik. Kad je 1914. splitski biskup priredio prijem za proslavu priključenja Dalmacije Austriji Ante Trumbić i Josip Smodlaka nisu došli, ali je došao talijanski čelnik Ercolano Slavi. Na početku rata Talijani su klicali u Splitu austrijskom oružju. U talijansku vojsku prebjeglo je šest zadarskih i dva splitska Talijana, pet ih je internirano u Grazu, ostali su vjerno služili Austro-Ugarsku. Činovnici su, ako su željeli zadržati mjesto 1919. morali napisati molbu na talijanskom. U dalmatinskim gradovima samo je 9% pučanstva talijanaško, ne talijansko. Oni su antiklerikalci i govore da ih crkva ne voli jer je Italija antiklerikalna. Talijanska vojska i karabinjeri počinili su zločine. Dalmatinski svećenici rodoljubi su i stoje uz svoj narod protiv Talijana. Iza talijanskog imperijalizma stoji teška industrija. Baerlein ističe talijanskog pisca Gaetana Salveminija i Prezzolinija koji kritiziraju talijanski nacionalizam i imperijalizam. Italija je osvojila Tripoli, ali joj to nije donijelo gospodarskih, strateških i diplomatskih prednosti. Mleci nisu izmijenili etničku strukturu Dalmacije. Italija može na Balkan, ali jedino preko prijateljstva s Jugoslavijom s kojom mora sklopiti trgovačke konvencije o gradnji prometnica prema unutrašnjosti. Baerlein spominje i nelojalno držanje dalmatinskih Talijana koji nisu znali ništa bolje nego da šalju brzojave u Rim i mole vladu da ih okupira i anektira. Njima je najteži udarac zadao američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson koji nije priznao Londonski ugovor u svojoj deklaraciji pa riječki Talijani vrše strahovladu nad Hrvatima. Zbog toga su odnosi dalmatinskih Talijana s hrvatskom većinom sve gori, a raspoloženje talijanskih vojnika je takvo da se većina želi vratiti svojim kućama. Hrvati stoljećima prodiru na zapad i k moru, oni imaju svoj mentalitet, uljudbu i svijest. Talijani kod puka nastoje ostaviti dojam da su velika i liberalna nacija. Ako Italija hoće slobodu mora je priznati i svojim susjedima. Talijani mrze Hrvate, a njihova vojska nastoji pridobiti puk tako da mu besplatno dijeli hranu i želi izgledati kao oslobodiltelji, ali s druge strane uzurpiraju školski inspektorat, deportiraju ljude i sile ih da potpišu da su zadovoljni s talijanskom okupacijom, kažu im da im, ako ne potpišu neće pustiti sinove iz zarobljeništva. Talijanska okupacija u Dalmaciji potpun je neuspjeh pa Talijani zatvaraju ljude i surovo postupaju sa uhićenicima.

Među deportiranima najviše je svećenika, pravnika, liječnika. Baerleinu je D'Annunzio smiješni pajac koji ne priznaje Nittijevu vladu, podržava ga vice-admiral Enrico Millo. Opisao je tučnjavu talijanskih i francuskih vojnika na Rijeci kojom prilikom je ubijeno više francuskih Anamita, conte Nina Fanfognu koji je pokušao izvesti državni udar u Trogiru.[94]

Talijanska publicistika stavila je povijest na prokustovu postelju sadašnjosti pa je u pravilu polazila od toga da su Mlečići u IX. ili XV. st. nacionalno osjećali isto onako kao talijanski iredentisti na početku XX. st. Drugo se od njih nije moglo ni očekivati u ondašnjem stanju povijesne znanosti koja je polazila od oskudnog broja izvora i to ponajviše ljetopisa i pergamena. Izlaz iz toga tražio se, a nadam se i našao se u suvremenim povijesnim istraživanjima jadranske povijesti koja su pregledala mnogo veći broj arhivskih i drugih izvora.

U talijanskoj se literaturi uvijek Talijani predstavljaju kao duhovno, kulturno i gospodarski nadmoćan sloj u Dalmaciji što je u doba kad su mase ulazile u povijest i politiku obećavalo malo uspjeha, ali je razumljivo ako se zna da dalmatinski i istarski Talijani obično ili nikad nisu znali hrvatski. Upada u oči da su svi talijanski politički publicisti nastojali pisati i čitateljima izgledati kao intelektualci što govori o ulozi znanosti i umjetnosti u nacionalnoj, ali i totalitarnoj državi. U legitimističkoj državi kakva je bila Austrija kraljevine su vlasništvo krune, a kruna simbol države. U nacionalnoj državi, a osobito u državi u kojoj je netko vlast osvojio silom, oslonac valja tražiti u naciji, a naciju čine znanost, književnost, umjetnost, gospodarstvo i sl. Odatle pozivanje na talijansku kulturu u Dalmaciji. Tu su i veze talijanskog fašizma s akademizmom i umjetnošću. Mussolini je bio dobar govornik, a uzor tomu valja tražiti kod D'Annunzija.

[94] The Birth of Yugoslavia, Vol. II. London, 1922. str.16-90, 139-182, 198, 201.

SUMMARY

The Adriatic Problem Viewed by Italian Authors in Times of World War I.

World War I. was for Italy a struggle for the Adriatics which Italy needed in order to expand in the Mediterranean and rise to a great power. Italy's condition to start the War against the Hapsburg Empire was the adjudication of most of Dalmatia which was an Austrian Kingdom inhabited mainly by Croats. Italians made up only 2% of the entire population. However the Italian population was economically and culturally active and early in the XIXthCentury and kept in some periods a superiority in Dalmatia. The influence of the Italian population in Dalmatia was declining toward the end and the turn of the Century.

On the Conference of Peace in Paris the Yugoslav delegation and specially the Croat politician Ante Trumbic opposed the annexation of Dalmatia to Italy and had some success – Italy became Istria, which was an Austrian *Land* with a somewhat larger Italian minority and a Croat and Slovene majority, Triest, a city with a 2/3 Italian majority but a Slovene majority in the hinterland, Rijeka, a city with a slim Croat majority and a entirely Croat hinterland, some islands in northern Adriatic inhabited entirely by Croats and Zadar, a city of a paramount military importance. The peace treaty was negotiated at Rapallo late in 1920. by the liberal Italian Government and was considered a crushing defeat and treason to Italy by the nationalist and so Mussolini rose to power. The main argument of the rightist speakers in the Parliament and politics were that Italy is endangered by the eastern coast – *l'altra sponda* as they spoke in the slang of politics. On the other side the Italian danger suggested to Croat politics to unite in Yugoslavia. Following the peace treaty in Rapallo 1920. both Kingdoms – Italy and Yugoslavia were pitched one against the other. The War was looming and Mussolini invaded Dalmatia in 1941.

At this time a large number of books and articles were published by Italian authors on that issue. Some of them as Salvemini, Maranini and Prezzolini considered such reasons to be ridiculous and so they considered Italian expansionism and imperialism of the time. They suggested the set up of Yugoslavia as a rampart against German expansionism. A good relationship to Yugoslavia would enable Italy to penetrate economically in the Balkans. Most of other authors wrote on Italian cultural and economical superiority to Croats which were a largely agricultural populations but not agricultural only. They firmly believed that Croats, and most of them already spoke Italian, would soon assimilate and became full Italians. Italian nationalism considered Italians all who speak Italian as their mother tongue. In Dalmatia that was mistaken because in Dalmatia were many languages spoken or in use and there were large Italian speaking populations who considered and felt themselves Croats and so they voted on elections. Croats had their schools, newspapers and other institutions of modern civilization in Dalmatia. Most of the Italian authors blamed Austria for its oppressive policies toward the Italian minoritiy which is an issue to be discussed because Austria had neither official nor national languages. The Italian authors blamed Austria being inclined to Croats and Italians were underprivileged and not for being non-democratic as some British authors did. The start point of most Italian authors was that there was no Croat culture at all, or if that it was only on folklore level which was wrong because Croats developed their modern civilization in Dalmatia as well as the Italians and they had their educated class, newspapers, journals, schools etc.